

ΤΕΚΤΟΝΙΚΟΝ ΙΔΡΥΜΑ

**13η ΑΝΟΙΚΤΗ ΕΚΔΗΛΩΣΗ
15 ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 2001**

**«Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ ΣΩΚΡΑΤΗ
ΚΑΙ
Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΗΣ ΣΤΗΝ ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΔΙΑΝΟΗΣΗ»**

Προσφώνηση: Διονύσιος Παπαδάτος, Πρόεδρος του Τεκτονικού Ιδρύματος.

Αξιότιμες κυρίες και Κύριοι,

Το Τεκτονικόν Ίδρυμα συνεχίζοντας από εξαετιάν περίπου τις καθιερωθείσες ανοικτές εκδηλώσεις με θέματα γενικότερου επιστημονικού κοινωνικού και πνευματικού ενδιαφέροντος έχει την τιμή και την χαρά να σας παρουσιάσει τη σημερινή 13η εκδήλωσή του επ' ευκαιρία του έτους του Σωκράτη με θέμα «Η φιλοσοφία του Σωκράτη και η επίδρασή της στην παγκόσμια διάνοηση».

Σας καλωσορίζω λοιπόν ευγενικοί μας επισκέπτες στην εκδήλωσή μας αυτή και επιτρέψατέ μου από μέρους του Διοικητικού Συμβουλίου του Ιδρύματος να σας εκφράσω θερμές ευχαριστίες για την προσέλευσή σας η οποία μας τιμά ιδιαίτερω και εύχομαι μετά το πέρας της εκδηλώσεως αυτής να αποχωρήσετε ευχαριστημένοι και ικανοποιημένοι.

Κυρίες και κύριοι,

Στο πνευματικό στερέωμα της ανθρωπότητας υπάρχουν μορφές που

αποτελούν υπέρλαμπρους μετεωρίτες οι οποίοι με το εκθαμβωτικό φως τους καταυγάζουν από τα βάθη των αιώνων τις διάνοιες κι αποκαθάρουν τις ψυχές των ανθρώπων. Μια τέτοια εξέχουσα και πρωτεύουσα μορφή είναι και ο γιος γνωστού Αθηναίου, ο Σωκράτης τον οποίο θα μου επιτρέψετε να ονομάσω Διδάσκαλο της ανθρωπότητας.

Ελάχιστα βιογραφικά του στοιχεία θα βρείτε στο πρόγραμμα της σημερινής μας εκδηλώσεως που ελπίζω όλοι σας να έχετε πάρει.

Η εξωτερική όψη του Σωκράτη ήταν απόλυτα αντίθετη με την εσωτερική του ωραιότητα. Αρκετά άσχημος που έμοιαζε, όπως χαρακτηριστικά ελέγετο, με σάτυρο ή Σιληνό. Ο Αλκιβιάδης στο Συμπόσιο τον παρουσιάζει, τον παρομοιάζει με συγχωρείτε, με τον Σάτυρο Μαρσία και μας λέει ότι μοιάζει με αυτά τα αγάλματα των Σιληνών που τα ανοίγει κανείς και βρίσκει μέσα τους αγάλματα θεών.

Το δύσμορφο πρόσωπο του Σωκράτη κρύβει την πιο ωραία ψυχή όπως ακριβώς οι λόγοι του, στην αρχή φαινομενικά αφελής, εντούτοις κρύβουν το μεγαλύτερο βάθος. Ο ίδιος ο Σωκράτης εξηγώντας την αντίθεση αυτή προσώπου και ψυχής, έλεγε ότι το πρόσωπό του έχει τα χαρακτηριστικά των παθών τα οποία θα είχε εάν δεν είχε αφοσιωθεί στη φιλοσοφία. Να λοιπόν μια αιώνια αλήθεια: η ενασχόληση με τη φιλοσοφία, η απόκτηση της γνώσης απελευθερώνει την ψυχή από τους αδυσώπητους δεσμούς της: τα πάθη.

Ήταν απλός, λιτός, φτωχός, ανιδιοτελής, θαρραλέος, καρτερικός, ανδρείος, φιλόπατρις, βαθύτατα θρησκευόμενος, με απόλυτη αυτοκυριαρχία και ταπεινότητα που ήταν αποτέλεσμα της βαθιάς του φιλοσοφικής του σκέψης.

Πιστός στις αρχές του και ασυμβίβαστος με τις όποιες κοινωνικοπολιτικές σκοπιμότητες, αποτέλεσμα της στέρεης και άκαμπτης συγκινησιακής του δομής. Στο Συμπόσιο του Ξενοφώντα αναφέρεται ότι ο Σωκράτης έλεγε ότι σοφός πρέπει να είναι ο τεχνίτης της ίδιας του της σοφίας, δηλαδή αυτουργός φιλοσοφίας. Όταν ο Χαιρέφων, παιδικός φίλος του Σωκράτη, ρώτησε το Μαντείο των Δελφών για το Σωκράτη, η Πυθία του απάντησε πως δεν υπήρχε άνθρωπος πιο σοφός, πιο ελεύθερος, πιο δίκαιος και πιο συνειστικός.

Θα μου επιτρέψετε μια απλή και κατανοητή διευκρίνιση. Με την έννοια ελευθερία νοείται η εσωτερική ελευθερία του ατόμου από το οποίο απορρέει και πηγάζει η χρηστοθήθεια του. Έχοντας ο Σωκράτης καθοδηγητή του την εσωτερική του φωνή, το δαιμόνιό του, γίνεται ο πλαστοουργός της ενά-

ρετης ψυχής του ανθρώπου και θεμελιώνει την υπεροχή του πνεύματος και του ήθους πάνω στην ύλη και στις πρόσκαιρες και απατηλές και επιζήμιες απολαύσεις της. Σπάει τις προκαταλήψεις και αποδεικνύει με την μαιευτική του μέθοδο που χρησιμοποιεί στις συζητήσεις του την πεπλανημένη και ελλιπή γνώση των συνομιλητών του, από την πραγματικότητα και τους υποχρεώνει να ανασκευάσουν ή και να απορρίψουν πολλές φορές τις μέχρι τότε αντιλήψεις τους για τα πράγματα και να επανεξετάσουν με τον ορθό λόγο τα φαινόμενα ξεκινώντας από μηδενική βάση.

Αφιερώνει τη ζωή του για να ανατρέψει τον γνωσιολογικό υποκειμενισμό του θεατή του που δέχεται ότι η επιστήμη ανάγεται στις αισθήσεις. Τον ηθικό υποκειμενισμό του Φιλύβου που δέχεται ότι το καλό ανάγεται στην ηδονή, τον αξιολογικό υποκειμενισμό του Καλλικλή και του Θρασύμαχου που δέχονται ότι το δίκαιο υποτάσσεται στην δύναμη του ισχυροτέρου και διδάσκει ο Σωκράτης ότι μέτρον όλων των πραγμάτων είναι ο Θεός. «Τριγυρίζοντας στους δρόμους δεν έχω άλλο σκοπό από το να σας πείσω όλους νέους και γέροντες πως δεν πρέπει να δώσετε το προβάδισμα στο σώμα και στα πλούτη αλλά να ασχοληθείτε με θέρμη για την τελειοποίηση της ψυχής».

«Σας επαναλαμβάνω, ότι δεν προέρχεται από τα χρήματα η αρετή αλλά τα χρήματα από την αρετή» όπως κάθε τι που είναι στους ανθρώπους ωφέλιμο είτε στον ιδιωτικό είτε στον δημόσιο βίο και συνεχίζει: «είναι σας επαναλαμβάνω ο Θεός που με έταξε σε αυτό το έργο με χρησμούς και οράματα και με όλα τα μέσα που μπορεί να χρησιμοποιήσει ένας Θεός για να αναθέσει σε έναν άνθρωπο την αποστολή που πρέπει να εκπληρώσει».

Αυτά λέει μεταξύ άλλων στους δικαστές του με θάρρος και ψυχική γαλήνη. Προτιμά να πεθάνει παίρνοντας το κώνειο και πειθαρχώντας σε μια άδικη θανατική ποινή που ήταν αποτέλεσμα μιας δίκης σκοπιμότητας παρά να προδώσει τις αρχές και τις διδασκαλίες του σεβόμενος τους νόμους της πολιτείας. Για όλα αυτά τα θαυμάσια διδάγματα του ψυχουργού Σωκράτη θα έχουμε την τιμή και την χαρά να μας μιλήσουν και οι εκλεκτοί μας έγκριτοι ομιλητές τους οποίους εγκάρδια ευχαριστώ για την ευγενική πνευματική τους προσφορά.

Παρακαλώ τον ομότιμο καθηγητή του Εθνικού Μετσόβειου Πολυτεχνείου φίλτατον κ. **Θεοδόσιον Τάσσιον** όστις και θα συντονήσει την αποψινή μας εκδήλωση, όπως λάβει το λόγο.

Σας ευχαριστώ.

ΑΝ ΞΑΝΑΡΧΟΤΑΝ Ο ΣΩΚΡΑΤΗΣ

Θ.Π. Τάσιος

1. Ο τίτλος της μικρής αυτής συμβολής στη συζήτηση είναι ηθελημένα **αμφίσημος**: Επειδή δεν καλοξέρεις ποιόν Σωκράτη να επισκεφθής (τον εκ Πλάτωνος, Ξενοφώντος, Αριστοφάνους, ή τον εξ Αριστοτέλους;), σου 'ρχεται η ιδέα «τι καλά που θα 'ταν να μας επισκεφτόταν εκείνος!» Πράγμα που μπορεί να γίνη, έμμεσα τουλάχιστον, αν υιοθετήσωμε μια στάση ζωής, ανάλογη με τη δική του.

2. Φαίνεται λοιπόν ότι δεν πρέπει να είμαστε μακριά απ' την πραγματικότητα αν δεχθούμε ότι η **αποχή** του Σωκράτη απ' τον γραπτό λόγο (σπάνια στην αρχαίο-Ελληνική διανόηση) συνιστούσε ενσυνείδητη επιλογή: Η αποδοτικότερη μέθοδος διδασκαλίας δεν είναι το κείμενο, αλλά το αντικείμενο δεν είναι η Ανάγνωση του Υποδείγματος, αλλά η Μαθητεία δια του Παραδείγματος. Αξίζει να σχολιασθή λίγο περισσότερο αυτή η ουσιώδης διαφορά. Ο Σωκράτης «έγραψε» τρόπον ζωής και **τρόπον θανάτου**.

3. Το Παράδειγμα ζωής του είναι το «συγγραφικό» του διαμάντι:

(α) Καταγωγή: Πελεκάνος ο πατέρας, Μαμμή η μάνα.

(β) Ανδρείος: στο Δήλιον και στην Ποτειδαία.

(γ) Δημοκρατικότητα: «πείθειν ή υπακούειν»

(δ) Ανάργυρος: «μέγιστον κέρδος έξειν φίλον αγαθόν κεκτημένος»

(ε) Ανθρώπινος: (α) λογοκρατούμενος και

(β) ερωτικός

(στ) Απλός: βλέπε τη γλώσσα των παραδειγμάτων του όπου παρελαύνουν οι γάιδαροι, οι χαλκωματήδες, κι οι βυρσοδέψες

(ζ) Ταπεινόφρων: βλ. πώς μιλάει για τον εαυτό του σ' όλους τους συγγραφείς που τον αναφέρουν,

(η) Λεπτοφυιώς θρησκευόμενος (χωρίς υποτιμητικά για τη θεότητα κατηγορήματα),

(θ) Παράδειγμα Θανάτου: Απίστευτο! (δεν είναι τυχαίο που συγκρίθηκε με τον Ναζωραίο).

(ι) Έχομε δε και μια ρητή δήλωση του Σωκράτους υπέρ των φυσικών επιστημών. Τις οποίες φαίνεται ότι δεν υποτιμούσε καθεαυτές– διερωτάτο μόνον αν οι επιστήμονες πρέπει να τις καλλιεργούν πριν απ' τη σπουδή των ανθρωπίνων: «πότερα ποτέ νομίσαντες ικανώς ἤδη τ' ανθρωπίνα εἰδέναι, ἔρχονται ἐπὶ το περὶ των [ουρανίων] φροντίζειν», (Ξεν. Απομ. Α. 12)

Αρα, ο Σωκράτης « Ανθρωποποίησε» τη Φιλοσοφία.

4. Η άποψη του Κικέρωνος κατά την οποία ο Σωκράτης έφερε τη Φιλοσοφία απ' τον ουρανό στη γη, ενδέχεται να αφορά και ορισμένα μεταφυσικής κατηγορίας θέματα. Διότι, πράγματι, ο Σωκράτης δεν φαίνεται να έχει εκθέσει θεωρίαν «περί ψυχής» με την πλατωνική-της τουλάχιστον έννοια. Αλλ' αντιθέτως, κάθε φορά που χρησιμοποιεί τον όρο (είτε αυτολεξεί, είτε εν αντιδιαστολή προς το σώμα) τον νοεί ως μια βαθύτατα ανθρωπίνη ιδιότητα αυτοσυνειδησίας που οδηγεί στην ευτυχία, εδώ και τώρα.

Στον Αλκιβιάδη (128 d,e): Βέλτιον ποιούμεν **ημάς αυτούς**, ούχ όταν των εαυτών επιμελουμεθα, αλλά **σαυτού** επιμελούμεθα. [Εδώ, η διάκριση αφορούσε τα μέλη του σώματος από τον όλον εαυτόν. Τώρα, μετά την εισαγωγή της έννοιας «σαυτός», αναζητείται η τέχνη της **βελτιώσεως** του, πάλι στον Αλκιβιάδη 128 e, 129 a,b]: Τίς τέχνη βελτίω ποιεί **αυτόν**; Τίνα αν τρόπον ευρεθεί **αυτό ταυτό**; Τί ποτ' εσμέν **αυτοί**; (Αλκιβιάδης, 129 e): Τι ποτ' ουν άνθρωπος; (Αλκιβιάδης, 130c): Η **ψυχή** εστίν άνθρωπος. (Αλκιβιάδης, 130 e): Ψυχήν άρα ημάς κελεύει γνωρίσαι ο επιτάττων γνώναι εαυτόν. [Αλλ' ας προσέξομε τώρα πώς εισάγει καλύτερα την έννοια της ψυχής]. (Κρίτων, 47 e, 48 a): Ουδαμώς βιωτόν ημίν ει διεφθαρμένον εκείνον ω το άδικον λωβάται, το δε δίκαιον ονίνησιν (περί όητε αδικία και η δικαιοσύνη εστίν).

Αρα, «αυτόν» ή «σαυτόν», ή «εκείνον» ή «εαυτόν» ή ψυχή, ορίσθηκε ως ανθρωπίνη **ηθική** ιδιότητα (πρβλ. και Γοργίαν, 512 e, «φιλοψυχιτέον» = «αγάπη ζωής»), και της οποίας ιδιότητας η «βελτίωση» οδηγεί στην ευτυχία

5. Ευδαιμονία λοιπόν:

(Κρίτων, 48 b): Ου το ζην περι πλείστον ποιητέον, αλλά το **ευ ζην**.

(Γοργίας, 471 a, 470 e): Ευδαιμονία [...] παιδείας πως έχει και δικαιοσύνης, ευδαιμών δε **καλός κ' αγαθός** (δηλ. ωφέλιμος) άθλιος δε άδικος και πονηρός. Είπερ γε άδικος, άθλιος, (δηλ. ταλαίπωρος, δυστυχής).

Επομένως, αφού αυτό είναι η **ευτυχία**, «δεν με συμφέρει» να είμαι κακός! Γοργίας, 469, c: Ει δ' αναγκαίον είη αδικείν ή αδικείσθαι, ελοίμην αν μάλλον αδικείσθαι ή αδικείν.

Νομίζω ότι εδώ βρισκόμαστε μπροστά σε μια εμπειρική

ΩΦΕΛΙΜΙΣΤΙΚΗ θεμελίωση της Ηθικής, μέσα σ' ένα σαφώς ανθρώπινο επίπεδο:

Σε βλάπτει, λέει, το αδικείν τίνα - σου κάνει «κακό».

Ας θυμώμαστε ότι στα ελληνικά: Κακόν (ως επίθετον)=βλάβη.

(Γοργίας 475 e): Αδικείν κάκιον τυγχάνει ή αδικείσθαι.

Κι είναι ετούτη άλλη μια ρητή «ωφελιμιστική» ερμηνεία της προτίμησης του αδικείσθαι, πεντακόσια χρόνια πριν απ' το «άν τις ραπίση σε, στρέψον την παρειάν την ετέραν»!

Ο δε Σωκράτης εμμένει στο «ωφέλιμον» των αρετών.

(Πρωταγόρας, 360 a): Ο ανδρείος επί το κάλλιον τε και άμεινον και ήδιον έρχεται! (Πρωταγόρας, 359 e): Τας καλός πράξεις απάσας αγαθάς [δηλ. χρησίμους] ωμολογήσαμεν.

6. Κι η θρησκεία;

Το σημαντικότερο όλων μου φαίνεται, πάντως, ότι ο Σωκράτης για τούτη την αναζήτηση της ευδαιμονίας μέσω της Ηθικής (αλλά και της Φιλοσοφίας, βλ. Ευθύδημον, 282 d), δεν χρειάσθηκε να ανάθεση στον θεό τον ταπεινωτικό ρόλο του διανομέως πιλαφιών.

α) Άλλωστε, τον είχε «αδειάσει» τον Ευθύφρονα (14,d+e) μ' εκείνο το επιστήμη άρα **αιτήσεως και δόσεως** θεοίς οσιότης αν είη», «εμπορική άρα τις αν είη τέχνη η οσιότης θεοίς και ανθρώπων αλλήλων».

Η σεβαστική στάση του Σωκράτους έναντι των θεών υπογραμμίζεται κι απ' το γεγονός ότι τους τοποθετεί πέραν της ανθρώπινης γνώσεως, προστατεύοντάς τους απ' την ταπείνωση των συναλλαγών και των αναπόφευκτων διαφεύσεων:

«δαιμοναν (έφη) τους_μαντευομένους α τοις ανθρώποις έδωκαν θεοί μαθούσι διακρίνειν οιον [...] α εξεστιν αριθμήσαντας ή μετρήσαντας η στήσαντας ειδέναι· τους τα τοιαύτα παρά των θεών πυνθανομένους, αθέμιτα ποιείν ηγείτο». (Ξεν. Απομ. Α.9). «[Μωρούς απεδείκνυε ους] τα μεν ανθρώπινα παρέντες, τα δαιμόνια δε σκοπούντες, ηγούνται τα προσήκοντα πράττειν, (Ξεν. Απομ. Α.12)».

(β) Ενώ ο ίδιος προτιμούσε τον άλλο τον πνευματικότερο ορισμό «μόριον του Δικαίου το Όσιον»!

Και επιμένει να ορίζει έτσι τις ιδιότητες του θείου μέσω της Δικαιοσύνης: «Θεός ουδαμή ουδαμώς άδικος» (Θεαίτητος, 176 b,c).

Γι' αυτό και την ίδια την ανθρωπικότητα φιλοσοφία-του ο Σωκράτης

την απέθετε σεμνά στην αγκαλιά Εκείνου του «μηδενί παθητώ συμπεπλεγμένου» (Ψευδό - Πλούταρχος, 881, e 1), και κάνει τη δουλιά του «εν πενία μυρία, δια την του **θεού λατρείαν**» (Πλάτωνος, Απολογία, 23 c).

7. – Θυμάμαι πάντοτε τη δυσθυμία των δασκάλων μας μπροστά στο ερώτημα «πώς γίνεται ο λαός του χρυσού αιώνας να σκοτώνει έναν αθώο!» Η ιδεαλιστικά ωραιοποιημένη εικόνα των Αθηνών του 5ου π.Χ. αιώνα, δεν προσφέρεται για την κατανόηση (κι ούτε για τον πραγματικό θαυμασμό) του αθλήματος της δημοκρατίας.

Λοιπόν, η αθηναϊκή δημοκρατία περνούσε απ' τις ίδιες συμπληγάδες του λαϊκισμού και της αρχομανίας απ' τις οποίες περνάει και σήμερα μόνον η θρησκοληψία ήταν πιο έντονη τότε – αλλά και για όλα τούτα η αθηναϊκή δημοκρατία ήταν ακόμη πιο αξιοθαύμαστη. Ειδικότερα, πάντως, για το σωκρατικό θέμα που μας απασχολεί εδώ, ας θυμίσουμε μερικά συναφή περιστατικά:

- Η Αθήνα, μετά τις κατά των Περσών νίκες και τις δόξες της Αθηναϊκής Συμμαχίας, βρίσκεται σε μια κατάπτωση και μιαν ατιμωτική ήττα (Πελοποννησιακός πόλεμος). Όλοι οι λαοί, μετά την ήττα, ζητούν εξιλασμούς - τυφλούς αναποφεύκτως.

- Ξενόφερτες θεότητες (λ.χ. η θορυβώδης θρακική Βενδίς) αρχίζουν να λατρεύονται γύρω απ' την Αθήνα! Κι είναι τούτο σύμπτωμα μιας πολιτισμικής ανίας, υποθέτω.

- Διανοούμενοι καταδικάζονται για τις ιδέες τους, τα δε έργα τους καίγονται δημοσίως.

Σώπα γίνονταν τέτοια πράγματα κατά τον χρυσούν αιώνα; Βεβαίως. Ο Πρωταγόρας καταδικάζεται επειδή είπε το προφανέστατον (και ευλαβέστατον, θα πρόσθετα) «για τους θεούς δεν έχω καμμιά ιδέα, ούτε ξέρω πώς είναι». Κι ο Αναξαγόρας επειδή δήλωσε ότι ο ήλιος είναι ένας διάπυρος μύδρος.

Όπως βλέπετε, η «χριστιανική» ιερά εξέταση στερείται μεγάλης πρωτοτυπίας...

- Δείγμα της πολιτικής σύγχυσης της εποχής ήταν και το γεγονός ότι ανάμεσα στους μαθητές του Σωκράτους βρίσκεις τα πιο ετερόκλητα κουμάσια: Τον ολιγαρχικό Κριτία και τον ξεβγαλμένο Αλκιβιάδη...

- Ήδη, ο πλατωνικός Πρωταγόρας (326 d. 327d) συμβουλεύει τον Σωκράτη να προσέχει τους φθόνους, τις αναποδιές και τις επιβουλές. Υποπτεύεται κανείς σε τί φαρισαϊσμό διολίσθαινε η αθηναϊκή κοινωνία ...

Μέσα σε ένα τέτοιο έδαφος, καλλιεργήθηκε ευκολότερα το δηλητηριώδες μανιτάρι του αντισωκρατισμού...

8. - Είδαμε την, ας την πούμε «θεωρητική» βάση της Ηθικής του Σωκράτους: Είναι «θεωρητική»μόνον κατά το γεγονός ότι βοηθάει εμάς να κατανοούμε καλύτερα τις πράξεις του ανδρός - κι όχι διότι συνιστά κάποιο είδος εξωτερικής επιταγής ή, έστω, ένα μεταφυσικό «πιστεύω»: Πρόκειται για μια ευθεία ανθρωπιστική Αρχή μοναδικής ηδονής, την οποία πορίζεται και απολαμβάνει άμεσα ο ενεργών, την ίδια στιγμή που πράττει εν δικαίω.

Φαίνεται δε ότι είναι τόσο γερά μνημένος ο Σωκράτης σ' αυτήν την ηδονή, ώστε την αποζητά εμμόνως: Δεν περιμένει να τον συναντήσει το ηθικό δίλημμα - ορμάει ο ίδιος να προκαλέσει την εκδήλωσή-του, για να έχει την ευκαιρία να απολαύσει την ηθική ηδονή, μέσα απ' τους αβυσσαλέους κινδύνους τους οποίους συνεπάγεται ενίοτε. Πρόκειται για το μεθυστικό κρασί της ελευθερίας, κατά βάθος.

Αυτήν την ηδονική και επικίνδυνη πρακτικότητα της ηθικής πράξης να την υποδηλώσουμε τώρα με μερικά παραδείγματα.

α) Και πρώτα, το ντύσιμο του! θα υποστηρίξω ότι το παροιμιώδες φτωχό ντύσιμο του, ήταν μια ηθική επιλογή, μέσα στο πλαίσιο της γενικότερης φτώχειας την οποία είχε επιλέξει. Από προσωπική εμπειρία ο καθένας μας ξέρει ότι τα «καλά» τα ρούχα (ως φόρμα που είναι) διαθέτουν εκφραστικές, αισθητικές δηλαδή δυνατότητες. Από ηθική άποψη όμως συνιστούν ένα παιχνίδι επικίνδυνο: Η ειλικρίνειά-μου δοκιμάζεται ανά πάσαν στιγμήν. Πρέπει συνεχώς να ελέγχω «φαίνομαι ο εαυτός μου;» - και τούτο είναι μάλλον κουραστικό, έως αδύνατο, για κάποιον με το υπεροξυμένο ηθικό αισθητήριο του Σωκράτους. Υποπτεύομαι λοιπόν ότι ο Σωκράτης ηθελημένα αποφάσισε να απαλλαγεί απ' αυτόν τον προβληματισμό, και προτίμησε μ' ένα ανέκφραστο («φτωχό» το είπαν) ντύσιμο να μη δηλώνει την κατάσταση και τις διαθέσεις-του παρὰ μόνον μέσω των λόγων και των πράξεων του.

β) Πολλές ενδείξεις οδηγούν στο συμπέρασμα ότι παρὰ τον θανάσιμο κίνδυνο που εμφανώς πλέον διέτρεχε, δεν θέλησε να «νομιμοποιήσει» ηθικώς τη νομική διαδικασία που εκινείτο εναντίον του. Σεβόταν το τυπικό της περίβλημα (και δεν την ανέτρεπε λ.χ. δια της φυγής), αλλά δεν καταδεχόταν να αξιοποιήσει τις «διευκολύνσεις» που προσέφερε η διαδικασία για να αμβλύνει τις συνέπειες των αθλίων κατά τα άλλα συγκυριών:

- Δεν δέχθηκε τις υπηρεσίες ενός συνηγόρου, η παρουσία του οποίου θα απογύμνωνε την υπόθεση απ' τον προκλητικό χαρακτήρα της συνεχούς

προσωπικής παρουσίας του Σωκράτους ενώπιον ενός λαϊκίστικου δικαστηρίου.

- Δεν καταδέχθηκε το (τόσο ανθρώπινο άλλωστε) τερτίπι να φέρει τα τρία παιδιά του μπροστά στους δικαστές για να τον λυπηθεί το δικαστήριο και να τον αθώσει (Πλάτ., Απολογία, 34d).

- Το σπουδαιότερο: Πρίν απ'τη δίκη, δεν δέχθηκε να συντάξει κείμενο «παραγραφής»

(Ξεν. Απολογία, 8). Μετά την πρώτη ψηφοφορία, δεν δέχθηκε να γλυτώσει τον θάνατο προτείνοντας τη διέξοδο της πληρωμής προστίμου. Γιατί όλ' αυτά; Υποθέτομε, για να μη αναγνωρίσει έργω την ηθική νομιμότητα των τεκταινομένων - έστω κι αν μια τέτοια συνεχής πρόκληση τον έφερνε κοντύτερα προς τον θάνατο. Υποθέτω, τον μεθούσε εντωμεταξύ αυτό το άθλημα Ήθους - παρά το θανάσιμο κόστος του! (Ενώ του άρεσε τόσο βαθιά η ζωή ...).

Αυτά εδώ τα περιστατικά συμπεριφοράς του Σωκράτους, επαληθεύουν κατά τον πιο δραματικό τρόπο την παρορητικότητα του ανδρός προς την εκζήτηση του ήθους - κάτι σαν «Ηθοθηρία πάση θυσία».

γ) Στην απολογία του, ο Σωκράτης αναφέρεται βεβαίως και σ' εκείνον τον μεγαλορρήμονα χρησμό των Δελφών «κανείς δεν είναι πιο σοφός απ' τον Σωκράτη». Πώς θα χειριζόταν ένας «καλός» συνήγορος ετούτο το θρησκευτικό πλεονέκτημα μέσα σε μια λίγο έως πολύ, θρησκόληπτη κοινωνία; Μα, θα φώναζε στους δικαστές να μην τολμήσουν να πάνε κόντρα στην φωνή του θεού! Αμ' δε: Αντ' αυτού, ο Σωκράτης υπονομεύει τον Χρησμό (Πλατ., Απολογία, 21b). Και λέει, εγώ ήξερα πως σε τίποτ' απολύτως δεν είμαι σοφός - για να μη διαψεύσω όμως τον θεό , κατέληξα να καταλάβω πως εννοούσε ότι «όσα δεν ήξερα, δεν νόμιζα πως τα ξέρω».

Εδώ, έχουμε να κάνουμε με μια διπλή «Ηθοθηρία». Η μια είναι που , για να φχαριστηθεί τις αρχές- του, αυξάνει τον κίνδυνο να καταδικασθεί! Κι η άλλη, ότι ο Σωκράτης έπαιρνε μεγαλύτερη χαρά απ' την αυτο-αυτογνωσία παρά απ' την ετερο-αυτογνωσία (απ' το είδωλο του εαυτού-σου που σου δίνει ο καθρέφτης της κοινής γνώμης). Άσε που το θέμα τούτο ανάγεται σ' έναν υποστασιακό μηχανισμό ευρύτερον του ηθικού ενεργήματος καθεαυτό.

δ) Το ότι πήγαινε αφηφώντας τον θάνατο, μόνο και μόνο για να φχαριστηθεί την περί δικαίου αντίληψή-του, το λέει κι ο ίδιος ο Σωκράτης στην απολογία-του δυο φορές (Πλατ., Απολογία, 32b, 32c): Καί στις δυο, οι «ισχυροί» απαιτούσαν απ' τον Σωκράτη να συνεργήσει σε ορισμένες παρά-

νομες πράξεις, επικίνδυνες για τη ζωή τρίτων. Καί στις δυο, οι συνυπεύθυνοι με τον Σωκράτη για την εκτέλεση της εντολής, ενέδωσαν στις πιέσεις - ο Σωκράτης όχι. Καί στις δυο, ο Σωκράτης με τη θαρραλέα στάση του έβαζε σε κίνδυνο τη δικιά - του ζωή για να προστατέψει τη ζωή των Άλλων. Και το ήξερε. Ήταν όμως τόση η γλύκα εκείνης της φοβερής προφητείας που είχε 'πεί « αδικείσθαι μάλλον ή αδικείν» (Γοργίας, 469 c)!

ε) Σ' ένα ανεκδοτικό επεισόδιο που διηγείται ο Αιλιανός (Ποικίλη Ιστορία, 2, 19), αναγνωρίζω συμπυκνωμένην αυτήν την πικρόγλυκη στάση του Σωκράτους: Όπως είναι γνωστό, ο Αριστοφάνης στις Νεφέλες λοιδορεί τον Σωκράτη. Πάει λοιπόν κι ο Σωκράτης να παρακολουθήσει το έργο αυτοπροσώπως. Δεν «νομιμοποιεί» όμως τον γελοιοποιόν - δεν μαζεύεται στο κάθισμά-του ακροώμενος παθητικά. Αλλά στέκεται όρθιος σ' όλη την παράσταση! Για να δηλώνει τη διχοστασία ανάμεσα στο υπαρκτό πρόσωπο και στο θεατρικό πρόσωπο «Σωκράτης «παρά τα αναπόφευκτα σκώμματα του πόπολου ένα γύρω. Υποφέροντας, εκείνες τις ώρες, την «εύρισκε». Τον πλημμύριζε υποθέτω η χαρά του « ο ανδρείος επί το ήδιον έρχεται»(Πρωταγόρας 360 α).

στ) Τέλος και χωρίς καθόλου να αποφεύγω τις επικίνδυνες αναλογίες, θέλω ν' αναφερθώ στην εξ ίσου ανεκδοτική αλλ' εκφραστικότερη ιστορία της ανεξικακίας (την οποία σώζει ο Διογένης ο Λαέρτιος, Σωκράτης, γ, 10 , απ' τον Δημήτριο τον Βυζάντιο): «Τις περισσότερες φορές τον κοροΐδευαν και τον καταφρονούσαν, κι όλα τούτα εκείνος τα υπέφερε ανεξικάκως».

Αυτό που υποθέτω είναι ότι καθόλου δεν υπέφερε: Αλλά ένοιωθε την πικρή χαρά της λεβεντιάς του.

Ακολουθως τον λόγον έλαβε η Επίτ. Διευθύντρια του κέντρου Φιλοσοφικών Μελετών της Ακαδημίας Αθηνών κ. Άννα Κελεσίδου η οποία ανέπτυξε το θέμα της, «Το αλλοίον ήθος του Σωκράτη».

ΤΟ ΑΛΛΟΙΟΝ ΗΘΟΣ ΤΟΥ ΣΩΚΡΑΤΗ

Άννα Κελεσίδου

Προλεγόμενα

Η φράση του Κίρχεγκωρ για το έργο του «τέτοια έργα είναι σαν τους καθρέφτες, δεν μπορεί να δει μέσα τους ένας πίθηκος και να φανεί άγγελος», θα μπορούσε να λεχθεί και στην περίπτωση της κατανόησης προσώπων, που το ήθος τους, ο τρόπος δηλαδή σύμφωνα με τον οποίον έζησαν «κατά την ψυχήν», όπως λέγεται στον πλατωνικό διάλογο *Λύσις* –και πέθαναν–, δεν είναι αυτός των πολλών, και άρα η κατανόηση του είναι ή *πάμπολλυ έργον* ή ποικίλλει, καθώς περνά στο κάτοπτρο του ερμηνευτή, ή στις τάσεις της εποχής του. Είναι γνωστό ότι οι νεώτεροι στοχαστές έδωσαν διαμετρικά αντίθετες ερμηνείες της σωκρατικής παρουσίας. Ο Νίτσε (*Η γέννηση της τραγωδίας*), είδε τον Σωκράτη ως , σύμβολο καθαρής λογικής και επιστήμης, ο Μπεργκσόν (*Οι δυο πηγές της ηθικής και της θρησκείας*), τον θεώρησε πρόσωπο που ανέλαβε θρησκευτική αποστολή. Ο Κίρχεγκωρ (*Υστερόγραφο...*) υποστήριξε ότι ο Σωκράτης ανέλαβε με την ειρωνεία του ν' αποκαλύψει την αντίθεση μεταξύ των ειδικών αιτημάτων της πεπερασμένης ζωής και του άπειρου αιτήματος της ηθικής. Έτσι όμως ο Σωκράτης παρουσιάζεται από τη μια θετικά, ως αρνητής του συστήματος, αφού η διαλεκτική του το θεωρεί ύβρη, από την άλλη ως στοχαστής που με την ερώτηση καθιστά τη ζωή αβέβαιη, αντιθέτοντάς σ'αυτήν ένα απρόσιτο ιδανικό.

Ο Μάγιερ (*Σωκράτης*) αρνείται ότι ο Σωκράτης είναι κριτικός φιλόσοφος και υποστηρίζει ότι είναι ηθικός αναμορφωτής, κήρυκας του ιδανικού της αυτονομίας και της περισυλλογής. Οι Burnet (*Πρώτοι Έλληνες φιλόσοφοι*) και Taylor (*Σωκράτης*) θεωρούν τον Σωκράτη θεμελιωτή της ίδιας της θεωρίας των Ιδεών. Αυτές οι ενδεικτικές ανάφορες αποκαλύπτουν ότι ο παράδοξος Σωκράτης, κατ' εξοχήν αρνητής του δογματισμού, αδιάλειπτα αυτοεξεταζόμενος και ελεγκτικός συζητητής - ο φιλόσοφος που και στην

αρχαιότητα το *αλλοίον* ήθος του είχε ποικιλότροπα ερμηνευθεί- όχι μόνο έκανε τους άλλους να προβληματίζονται, αλλά και εξακολουθεί να προκαλεί με την ατοπία του.

Τον εν «παντί τωι βίωι τρόπον» του Σωκράτη εγώ τουλάχιστον δεν νομίζω ότι είμαι σε θέση να προσεγγίσω παρά κυρίως μέσα από τους λόγους του Πλάτωνος, του δάσκαλου αυτών που ερευνούν, όπως έλεγε για τον αθηναίο μαθητή του γιου του Σωφρονίσκου ο Dante. Το *αλλοίον* ήθος αυτού, που όπως λέγεται συμβολικά στο ανέκδοτο έζησε και πέθανε με το ίδιο μάτιο, θα το ανιχνεύσω μέσα από μια τριπλή θεματική, όπως αυτή εκδιπλώνεται κυρίως στους πλατωνικούς διάλογους, αλλά και ενισχύεται ιστορικά: τη σχέση του Σωκράτη με τους νόμους και τον σωκρατικό τρόπον στον πλατωνικό *Κρίτωνα*, το παράδοξο της απόφασης *ουδείς εκών κακός* και τη σχέση με τον κριτικό έλεγχο, την άρνηση του Σωκράτη να δραπετεύσει από τη φυλακή μετά την καταδίκη του.

1. ΤΟ ΗΘΟΣ. Ο Ζήνων ο Ελεάτης, «ανήρ γενναιότατος και εν φιλοσοφία και εν πολιτεία», όταν ανακαλύφθηκε η συνομωσία του ενάντια στον τύραννο, υποβλήθηκε σε μαρτύρια, επέδειξε υπέρτατη καρτερία και πέθανε δίχως να λιγοψυχίσει. Αυτό το παράδειγμα ρωμαλέου ήθους αντιπροσωπεύει στη συνέχεια *επί πάντα χρόνον ο αλλοίος* σε σχέση με τη συμπεριφορά των πολλών ανθρώπων Σωκράτη.

2. ΤΑ ΠΑΡΑΔΟΞΑ. Δυο παράδοξα, που συνδέονται με τον Σωκράτη, η απόφαση του «ουδείς εκών κακός» και η άρνηση του να δραπετεύσει, εξηγούνται με το πράγμα, όπως αποκαλείται από τον Πλάτωνα η συμπεριφορά του πλατωνικού (και του ιστορικού) Σωκράτη. Και όταν ακόμη κριτήριο του πράττειν είναι για τους πολλούς το ηδύ, για τον Σωκράτη «ουδείς εκών κακός» (Πλάτων, *Πρωταγόρας* 358 d), αλλ' από άγνοια. Η ουσιαστική γνώση έχει ως αντικείμενο την αληθή αξία που πρέπει να προσδιορίζει την εκλογή, απόφαση και πράξη· μη γνώση είναι το «εψεύσθαι περί των πραγμάτων των πολλών αξίων» (358 c) έτσι ο ανδρείος φοβάται μόνον τον εξευτελισμό, ο δειλός τον θάνατο. Ανδρείος είναι ο **γνώστης** αυτού που **πρέπει κάποιος να φοβάται κι αυτού που δεν πρέπει να φοβάται** (360 d).

Στη συνέχεια ως σήμερα αιώνες ηθικής προσπάθησαν να ανακρούσουν το παράδοξο με το άλλοθι των ανθρώπινων αδυναμιών, αφού δεν μπόρεσαν να δεχτούν το λεγόμενο από τον Σωκράτη, ότι κάθε ειδική αρετή προϋποθέτει την αρετή στο σύνολο της, Ο Σωκράτης είναι ο αδιάλλακτος συνοπτικός, που, ως γιατρός συνοψίζει σε μια τις πολλές επί μέρους μορφές

μιας ασθένειας: «η αληθινή αρετή είναι ενιαία», η αληθινή γνώση (φρόνηση) είναι εφικτή για όσους επιμένουν να τη διώκουν και να την ασκούν δια βίου (πβ. Ευθύδημος b-c).

3. ΤΟ ΕΛΕΥΘΕΡΟΣΤΟΜΕΙΝ. Για το ήθος των πολλών η άρνηση του Σωκράτη να δραπετεύσει από τη φυλακή θα μπορούσε να οφείλεται σε: σε αποκαρδίωση, απογοήτευση από τη ζωή, έλλειψη τόλμης ή σε διάθεση πρόκλησης θαυμασμού. Ο Σωκράτης όμως, που, αντίθετα από τους πολλούς, φρονεί πως θα ήταν γελοίο να αγανακτεί στην ηλικία του, αν πρέπει να πεθάνει, και που δεν νοιάζεται για τη γνώμη των πολλών (*Κρίτων* 43 b, 44 c), αλλά για εκείνη των *επεικέστατων*, επέλεξε, όπως ο αισχυλικός Προμηθέας, το *ελευθεροστομείν*, για να ελέγχει (ή και να χλευάζει ως «μυκτῆρ ρητορόμυκτος», σύμφωνα με τον Τίμωνα) τα κακώς κείμενα της πολιτείας, ταυτίζοντας γνώση και αρετή· θεωρώντας τον κριτικό έλεγχο «μεγίστη και κυριωτάτη των καθάρσεων» (*Σοφιστής* 230 e) δίχως να κάνει πολιτική (*Απολογία* 31 c, 32 b), άλλως θα χανόταν πολύ νωρίτερα, ή γιατί δεν θα ήξερε πώς να φέρει σε ψηφοφορία μια πρόταση όντας κατηγορηματικός για την ανυπαρξία «αγαθού» ως προς τα πολιτικά» ανδρός «εν (τῆδε) τη πόλει» (*Γοργίας* 473 e 516 e) προστάττοντας τους συμπολίτες του να αναζητούν «όντινα χρή τρόπον ζην», πώς «δει πολιτεύεσθαι» και «ως βέλτιστους γίγνεσθαι» (500 c, 515 b, 521 c). Αν για τις αρχές του πληρώνει στον τόπο του με καταδίκη σε θάνατο, δεν εκπλήττεται (521d) και όπου αλλού πάλι το ίδιο θα πλήρωνε ο «ατοπώτατος» που αδιάκοπα απορεί και αναγκάζει τους ανθρώπους να απορούν (*Μένων* 80, *Θεαίτητος* 149 a.), γιατί δεν θα σιωπούσε· να ζει «σιγῶν και ησυχίαν ἄγων» του είναι αδύνατο (*Απολογία* 37 e-38 a) «ο ανεξέταστος βίος» δεν είναι μόνο «ου βιωτός ανθρώπων», είναι θάνατος. Η απάντηση για το ανώφελο ή την άρνηση της φυγῆς σε άλλη πόλη δίνεται στον Μένωνα (80 b), όπου λέγεται ότι ο Σωκράτης είναι όπως η θαλάσσια νάρκη που ναρκώνει: «και δοκείς ευ βουλευεσθαι ουκ εκπλέων ενθένδε ουδ' αποδημών ει γαρ ξένος εν ἄλλῃ πόλει τοιαύτα ποιούς, ταχ' αν ως γόης απαχθείης».

Αν δούμε το θέμα ιστορικά, ο ελεγκτικός λόγος του Σωκράτη δεν θα ήταν ανεκτός ούτε από τους ολιγαρχικούς, για τους οποίους θα ήταν «ισχυρογνώμων και δημοκρατικός», ούτε από τους δημοκρατικούς, και, πάντως, ο Αθηναίος πολίτης, θα απιστούσε στην πόλη του επεσύροντας εναντίον της πολλούς. Τόσο η περιεχοντική αγνωσία του, όσο και η ομολογία του ότι σε μια νοσούσα πόλη «αγαπά» «εί πη αυτός καθαρός» (*Πολιτεία* 496d-e) τον ελευθερώνουν από την χρεία απολογίας και τη μομφή επίδειξης ηρωι-

σμού με σκοπό την υστεροφημία. Όταν ο σοφός λέει: «των εμοί διαπεπραγμένων τιμώμαι την δίκην της εν πρωτανείω σιτίσεως» βεβαιώνει την ίδια αυτοσυνειδησία, όπως και όταν δηλώνει, ότι είναι μόνος «επιχειρεῖν τῆς αληθῶς πολιτικῆς τέχνης καὶ πράττειν τὰ πολιτικά ... τῶν νῦν» (*Γοργίας* 521). Πρόκειται για την απόφαση της αυτοσυνειδητής ύπαρξης να επιλέγει η ίδια την τύχη της και να μη συμμορφώνεται με κοινά παραδεκτές αρχές. «Οι πολλοὶ ποιοῦσι ὅτι ἀν τύχῳσι» λέγεται στον *Κρίτων* 44 d», κι αυτό είναι αξιοπρόσεκτο και για το νόημα του πλατωνικού *Κρίτων*, όπου ο σεβασμός του πολίτη στους νόμους είναι η εύκολη ανάγνωση, ενώ το ουσιαστικό νόημα είναι η συνείδηση του προσωπικού προορισμού. Ο Σωκράτης παραμένει οἶος είναι σε ὅλη τη ζωή του και υπομένει την τελική συμφορά «ραδίως καὶ πράως» (*Κρίτων* 43 b).

Β. Η ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΝΥΚΤΑ ΣΤΟ ΔΕΣΜΩΤΗΡΙΟ (ή «η καρτέρησις ἐστὶν ἀνδρεία», Πλάτωνος *Λάχης* 194 a)

Στον *Φαίδωνα* ο Πλάτων αναδιηγείται την αφήγηση του Φαίδωνα του Ηλείου στον Εχεκράτη για τις συνθήκες του θανάτου και τους λόγους του Σωκράτη πριν πεθάνει. Το λεγόμενο ότι ο Πλάτων δεν ήταν παρών είναι ένα παράδοξο: πώς ένας απών μεταφέρει με τόσο μεγάλη δύναμη και λεπτομέρεια τα συμβάντα, την οδύνη των παρισταμένων, τη γαλήνη του Σωκράτη; Αλλά το μεγαλύτερο παράδοξο του *Φαίδωνος* είναι ο ίδιος ο Σωκράτης του διαλόγου, που όχι μόνον δεν υποστηρίζει ότι δεν γνωρίζει τίποτε, αλλά γνωρίζει για τα αεί όντα –τις ιδέες– (προϊδεάζεται κιόλας την κοινωνία των γενών), ευαγγελίζεται τον *καλόν κίνδυνο*, την *ελπίδα* (114 c) της αθανασίας της ψυχής, έτσι γίνεται για τον Πλάτωνα ο *καιρός* της δικής του επιχείρησης να προσεγγίσει το θέμα της μετά θάνατον ζωής. Ο Σωκράτης ο ίδιος ίσως δεν χρειάζεται την *παραμυθία*, την πίστη στην αθανασία, για να νιώθει «ευδαίμων», πορευόμενος «αδεώς και γενναίως» στο τέλος του. Οι λεπτομέρειες πάντως των τραγικών στιγμών στο τελικό επεισόδιο του *Φαίδωνος*, όσο και αν είναι αναβαπτισμένες μέσα στην πλατωνική τέχνη της περιγραφής, ανήκουν στο σωκρατικό φιλοσοφικό ήθος.

Ο Σωκράτης πέρασε «εις οἴκημα τι λουσόμενος», γύρισε πίσω, του έφεραν τα παιδιά, τον μεγάλο, τα δύο μικρά και τις γυναίκες, μίλησε με κείνες και τους έδωσε συμβουλές, ύστερα τους είπε να φύγουν· ο ήλιος πλησίαζε

στη δύση του, εκείνος κάθισε και από τη στιγμή εκείνη δεν είπε πολλά· ήλθε ο υπηρέτης των ένδεκα και, όρθιος, του είπε πως, αντίθετα από ό,τι συνέβαινε στις άλλες περιπτώσεις που οι καταδικασμένοι τον καταριώνταν, όταν, κατ'εντολήν των αρχόντων τους παράγγελλε να πιουν το κώνειο, δεν είχε κανένα λόγο να τον ψέξει, πως όλο αυτόν τον χρόνο, είχε καταλάβει ότι ήταν ο πραότατος και άριστος όλων όσοι έφθασαν εκεί, ύστερα τον αποχαιρέτησε με δάκρυα στα μάτια. Ο Σωκράτης είπε πως όλο το διάστημα της παραμονής του στη φυλακή ο άνθρωπος αυτός κουβέντιαζε μαζί του, πως ήταν εξαιρετος, και τώρα τον έκλαιγε με γενναιότητα. Ύστερα ζήτησε από τον Κρίτωνα να πει να φέρουν το κώνειο, αν είχε ήδη τριφθεί, και εκείνος του παρατήρησε ότι ο ήλιος δεν είχε ακόμη δύσει, ότι σε άλλες περιπτώσεις οι μελλοθάνατοι καθυστερούν να πιουν το κώνειο ζητώντας να εκπληρωθούν κάποιες τελευταίες επιθυμίες τους· ο Σωκράτης, που μια ζωή απέφευγε να γίνει καταγέλαστος στον ίδιο τον εαυτό του, έδειξε ότι ούτε τότε θα γινόταν, «γλιχόμενος του ζην και φειδόμενος ουδενός έτι ενόντος». Ο Κρίτων έκανε νεύμα στο παιδί, που βγήκε κι ήρθε πάλι με «τον μέλλοντα δώσειν το φάρμακον, εν κύλικι φέροντα τετριμμένον». Ο Σωκράτης ρώτησε τί πρέπει να κάνει, εκείνος απάντησε ότι, αφού πει, πρέπει να κάνει ένα γύρο ώσπου να βαρύνουν τα πόδια του, ύστερα να ξαπλώσει. Ο Σωκράτης πήρε τον κύλικα « και μάλα ίλεως» κύτταξε προς τον άνθρωπο «ταυρηδόν», όπως μια ζωή: με εκείνο το βλέμμα που καρφώνει στέρεα και εκπλήττει (*Μένων* 80α, *Συμπόσιον* 215 ab). Ο Πλάτων λέει ότι, αφού πρόσθεσε ότι είχε καθήκον «εύχεσθαι .. την μετοίκησιν την ενθένδε εκείσε ευτυχή γενέσθαι», δίχως να σταματήσει, «μάλα ευχερώς και ευκόλως «εξέπιεν». Πολλοί από τους παρισταμένους, που ως τότε συγκρατούσαν τα δάκρυά τους, ξέσπασαν. Αρχίζε για τους φίλους η μέρα της στέρησης «οίου ανδρός εταιρου». Ο Κρίτων σηκώθηκε να φύγει, ο Απολλόδωρος ξέσπασε σε μουγκρητά πόνου και οργής. Ο Σωκράτης, που είχε διδαχθεί «ότι εν ευφημία χρή τελευτάν», τους μάλωσε γι' αυτή την έλλειψη μέτρου. Ύστερα τα πόδια του βάρουναν ξάπλωσε, ο άνθρωπος που του έδωσε το κώνειο ερχόταν και τον εξέταζε ως τη στιγμή που τον ρώτησε, αν αισθάνεται και ο Σωκράτης είπε όχι· πάγωνε, τα μέλη του γίνονταν άκαμπτα, «θα τελειώσει», είπε ο άνθρωπος, όταν το πάγωμα φθάσει στην καρδιά.

Τη στιγμή που πάγωσε «τα περί το ήτρον» ο Σωκράτης «τελευταίον εφθέγγατο», ζήτησε από τον Κρίτωνα να μη αμελήσει να προσφέρει ένα πετεινάρι στον Θεό της υγείας Ασκληπιό. Ο Κρίτων τον ρώτησε αν θέλει τίποτε άλλο, δεν πήρε απάντηση, κάποια στιγμή «εκινήθη», ο άνθρωπος τον

ξεσκέπασε, τα μάτια του ήταν ακίνητα, ο Κρίτων του έκλεισε το στόμα «και τους οφθαλμούς». Αρχισε η επόμενη μέρα .

Γ. Ο ΑΠΟΗΧΟΣ ΤΗΣ ΔΙΚΗΣ (ή «αλλοίμονο στη χώρα που έχει ανάγκη από ήρωες» Μπρεχτ, Γαλιλαίος)

«Ο μεν ουν εξ ανθρώπων ην». Νωρίς το επόμενο πρωί ο Ισοκράτης βγήκε στην αγορά περίλυπος και μαυροφορεμένος. «Αθηναίοι δ' ευθύς μετέγνωσαν, ώστε κλείσαι και παλαιίστρας και γυμνάσια. Και τους μεν εφυγάδευσαν, Μελήτου δε θάνατον κατέγνωσαν Σωκράτην δε χαλκή εικόνη ετίμησαν, ην έθεσαν εν τω πομπείω, Λυσίππου ταύτην εργασαμένου. Αυτον τε επιδημήσαντα αυθυμερόν εξεκήρυξαν Ηρακλεώται». Ο Διογένης Λαέρτιος, εκτός από τις πληροφορίες αυτές, ίσως όχι όλες ακριβείς, πάντως ικανές να παραστήσουν το πρόσωπο μιας πόλης που μετάνιωσε «ευθύς», προσθέτει, σχολιάζοντας, πως και σε πολλές άλλες περιπτώσεις οι Αθηναίοι μετάνιωσαν για τον τρόπο που ενήργησαν. (Και , βέβαια, όχι μόνον τότε και όχι μόνον οι Αθηναίοι, αλλ' έκτοτε και σε κάθε καιρό, όσο τα μάλιστα φθονούνται ενόσο ζουν οι *διελέγχοντες* «τους μέγα φρονούντας», και αγαπιούνται μετά θάνατον, όπως δείχνεται με τη λαϊκή γλώσσα: «πέθανε να σ' αγαπώ και ζεί να μη σε θέλω»).

«Ευθύς». Γιατί ο *Εφιάλτης* δεν χάθηκε για πάντα, ίσως ο Άνυτος γυρίσει και ξαναγίνει στρατηγός, ο Πολυκράτης, έξη χρόνια μετά, θα αναπτύξει το κατηγορητήριο... «Ευθύς». Η άμεση μεταστροφή δείχνει πως τα πράγματα δεν ήταν δύσκολα για τους συνόντες του Σωκράτη. Ο Πλάτων δεν ήταν εκεί («Πλάτων, οίμαι, ησθένει, λέγεται στον *Φαίδωνα* (598), όχι γιατί θα φοβήθηκε, αλλά γιατί δεν θα άντεχε τη δοκιμασία να ζησει το τέλος του δικαίου επαναστατώντας στην ιδέα να ζεί στην *φλεγμαινουσα* πόλη της αδικίας έφυγε στα Μέγαρα. (Εκεί και πολλοί φίλοι του Σωκράτη συνενώθηκαν γύρω από τον Ευκλείδη). Τρία χρόνια μετά θα στήσει με την *Απολογία* (396) το δικό του άγαλμα δικαίωσης του σοφού, όπως θα κάνει με τον Γοργία, ένα είδος δεύτερης *Απολογίας*, ύστερα θα γράψει το *Συμπόσιον* για να δείξει το πρότυπο ζωής, τον *Φαίδωνα* για να δώσει το πρότυπο του θανάτου του σοφού, την *Πολιτεία*, όπου θα περιγράψει το τίμημα της άρνησης του δικαίου να φαίνεται δίκαιος και της θέλησης του να είναι δίκαιος (361 e-362 a), καθώς και τα μαρτύρια των επιεικεστάτων (488 α) που είναι ανα-

γκασμένοι να ζουν σε μια πόλη-κράτος όπου δεν υπάρχει τίποτε υγιές (496 c). Ως το τέλος της ζωής του θα θυμάται την υποθήκη του δάσκαλου για τη διάκριση θέλησης για γνώση - θέλησης της δύναμης, θα αρνηθεί τα γραπτά του, για να τα αναθέσει στον Σωκράτη που έγινε νέος και όμορφος. Θα μαρτυρήσει πώς οι τριάκοντα θέλησαν να υποχρεώσουν τον «δικαιότατον των τότε» να εμπλακεί σε ενέργειες τους, αλλ' εκείνος διακινδύνευσε τα πάντα ώστε να μη γίνει κοινωνός ανόσιων έργων, έτσι απεδείχθη χρυσός το προηγούμενο καθεστώς, και πως άλλοι, στο αντίθετο πολιτικό μετερίζι, θα καταδικάσουν τον δάσκαλο «ανοσιωπάτην τιμωρίαν επιβαλόντες και πάντων ήκιστα Σωκράτει προσήκουσαν». Τώρα *ιλλιγγιώ*, θα ομολογήσει (Ζ/Επιστολή 325e)... και μακάρι αυτό να μην επαληθευόταν 2400 χρόνια τώρα...

Εν συνεχεία τον λόγον έλαβεν ο Επίκ. Καθηγητής της Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας κ. **Νικόλαος Αγγελής** ο οποίος ανεφέρθη στο θέμα του, «Σωκράτης και Σοφιστική».

ΣΩΚΡΑΤΗΣ ΚΑΙ ΣΟΦΙΣΤΙΚΗ

Νικόλαος Κ. Αγγελής

Α. Ο Πλάτων διαιρούσε τους σοφιστές σε δύο κατηγορίες. Η πρώτη περιελάμβανε αυτούς, οι οποίοι αξιοποιώντας τις πολλές και πολύτιμες γνώσεις τους δίδασκαν την αλήθεια, την αρετή, το δίκαιο και το καλό. Η κατηγορία αυτή των σοφιστών, ασκούσε αυτό που ο Πλάτων αποκαλούσε «γένει γενναία σοφιστική», δηλαδή εκείνο το είδος της ρητορικής τέχνης, η οποία είχε ευγενική καταγωγή και της οποίας η άσκηση απέβλεπε στην διαμόρφωση του χαρακτήρα των νέων και των πολιτών σύμφωνα με τους κανόνες του δικαίου και της ηθικής αρετής.

Η δεύτερη κατηγορία σοφιστών δίδασκε το εντελώς αντίθετο. Γι' αυτούς δεν υπάρχει αντικειμενική αλήθεια ως προς τα θέματα του καλού και του κακού ή του δικαίου και του αδίκου. Ο καθένας, ορμώμενος από το προσωπικό του συμφέρον, διαμορφώνει τις ηθικές του αντιλήψεις αποκλειστικά σύμφωνα μ' αυτό. Συνεπώς, ο διδάσκαλος αυτών των εννοιών πρέπει να γνωρίζει άριστα τους κανόνες της ρητορικής τέχνης, προκειμένου να αναδεικνύει κατά τρόπο απολύτως πειστικό το προσωπικό του συμφέρον κι' έτσι να πείθει το συνομιλητή του. Δεν έχει σημασία, αν η πειστική δύναμη του λόγου δημιουργεί ανήθικες ή άδικες καταστάσεις, είτε σε προσωπικό, είτε σε πολιτικό επίπεδο. Αν αυτό προκαλούσε την δυστυχία στους αντιπάλους ή προξενούσε κακό στην πόλη, άφηνε παντελώς αδιάφορο τον σοφιστή αυτής της κατηγορίας.

Υπ' αυτές τις συνθήκες, η εριστική τέχνη, δηλαδή η ικανότητα επιχειρηματολογίας κατά τρόπο λογικά συγκροτημένο, ώστε να μην αφήνονται πε-

ριθώρια διαφωνίας στον συνομιλητή, απέβαινε ένα προσοδοφόρο επάγγελμα για αυτούς, που την δίδασκαν, δηλαδή τους σοφιστές. Κατ' επέκταση, οι μαθητές τους, ως πολίτες πλέον, ασκούσαν την ρητορική τέχνη και αξιοποιούσαν την δύναμη του λόγου αποκλειστικά για να ικανοποιούν το προσωπικό τους συμφέρον. Η τέχνη του λόγου ετίθετο στην υπηρεσία της ικανοποίησης του υποκειμενικού, προσωπικού συμφέροντος.

Σ' αυτή την υποτίμηση της δύναμης του λόγου αντετέθη ο Σωκράτης. Γι' αυτόν, ο λόγος, ή νους, είναι η δύναμη της ψυχής, η οποία διαφοροποιεί τον άνθρωπο από όλα τα υπόλοιπα είδη του ζώου και η οποία, όταν αξιοποιείται από τους ανθρώπους, αποτελεί την πηγή τριών ειδών γνώσης : της γνώσης του κόσμου, της διαμόρφωσης των ηθικών εννοιών του καλού και του δικαίου, και της αντίληψης του ωραίου. Ακολουθώντας την διδασκαλία των Ιώνων φιλοσόφων, ο Σωκράτης θα αντιληφθεί, ότι η αρμονία και, άρα, το κάλλος του κόσμου (κόσμος = τάξη = κόσμημα = ομορφιά και κάλλος) οφείλεται στην λειτουργία των νόμων της αναλογίας, οι οποίοι δημιουργούν την σταθερή δομή του. Αυτή η υπόθεση, τον οδηγούσε στο συμπέρασμα, ότι πίσω από την φαινομενική μεταβλητότητα και ρευστότητα των φυσικών φαινομένων, κρύβεται μία σταθερή και αναλλοίωτη αρμονική δομή. Με αφετηρία αυτή την θεμελιώδη διαπίστωση, ο Σωκράτης αρχίζει να διαφοροποιείται ριζικά ως προς τα θέματα της γνώσης και της ηθικής έναντι των σοφιστών.

Κατ' αρχήν, όσον αφορά στα θέματα, που άπτονται της γνώσης, θα υποστηρίξει, ότι οι σοφιστές είχαν δίκιο να ισχυρίζονται πως οι αισθήσεις μας παρέχουν μία αποσπασματική εικόνα του κόσμου. Σύμφωνα μ' αυτούς, ό,τι υποπίπτει στην αντίληψη των αισθήσεων, φαίνεται να μεταβάλλεται. Ό,τι φαίνεται στις αισθήσεις, αυτό είναι και αληθινό. Συνεπώς, συνεπέραιναν, είναι μάταιο να αναζητούμε σταθερή και αντικειμενική γνώση, αφού αυτό, που φαίνεται στις αισθήσεις μεταβάλλεται συνεχώς. Ο Σωκράτης θα αντιτάξει, ότι εκτός από τις αισθήσεις, ο άνθρωπος είναι προικισμένος με την δύναμη του νου ή λόγου. Ως γνωστική δύναμη ο νους υπερβαίνει τον γνωστικό ορίζοντα των αισθήσεων και διεισδύει πίσω από τα φαινόμενα, αναζητώντας την αιτία της συνοχής του κόσμου, δηλαδή τους σταθερούς και αναλλοίωτους νόμους, οι οποίοι διέπουν την δομή του. Είναι γεγονός, ότι αυτό που φαίνεται στις αισθήσεις αποτελεί την αφετηρία της γνωστικής διαδικασίας, αλλά αυτή η τελευταία ολοκληρούται με την γνώση του νου. «Άρα, θα καταλήξει, η ανακάλυψη από τον νου των νόμων της φύσεως προσδίδει αντικειμενικότητα στην γνώση και της παρέχει το κύρος της αλή-

θειας, διότι οι νόμοι της φύσεως είναι σταθεροί και αμετάβλητοι».

Β. Εφοδιασμένος μ' αυτή την υπόθεση, ο Σωκράτης επεκτείνει την ίδια προβληματική στα θέματα του αγαθού, του δικαίου και της δικαιοσύνης. Και εδώ, οι σοφιστές δίδασκαν την παντοκρατορία των αισθήσεων και των αισθημάτων. Υπεστήριζαν πως ό,τι προξενεί ηδονή στις αισθήσεις και γεννά ευχάριστα αισθήματα, αυτό είναι και το πραγματικά καλό και αγαθό για τον κάθε άνθρωπο. «Αρα, ό,τι φαίνεται καλό στις αισθήσεις, αντιπροσωπεύει και το αγαθό». Λόγου χάριν, εάν κάποιος δοκιμάζει αισθήματα φθόνου και μίσους για κάποιον άλλον, η ηδονή, που θα αισθανθεί κάνοντας το κακό αναντίον του, αποτελεί γι' αυτόν το υπέρτατο καλό και αγαθό, διότι μόνον έτσι θα ηρεμήσει η ψυχή του. Με αφετηρία αυτές τις διαπιστώσεις, οι σοφιστές γενίκευαν φρονώντας, ότι επειδή ο κάθε άνθρωπος διακατέχεται από διαφορετικά αισθήματα και σταθμίζει τα συμφέροντά του με διαφορετικό τρόπο, η αντίληψη του καλού και του αγαθού είναι άκρως υποκειμενική. Όσοι άνθρωποι υπάρχουν, άλλες τόσες αντιλήψεις περί του αγαθού διαμορφώνονται.

Για τον Σωκράτη, η αντίληψη αυτή είναι εν μέρει σωστή, διότι παραβλέπει την πραγματική δομή της ανθρώπινης ψυχής, στο εσωτερικό της οποίας υπάρχει σχέση αλληλεπίδρασης μεταξύ, από την μία πλευρά, των αισθήσεων, των αισθημάτων και των παθών, και, από την άλλη, του νου και του λόγου. Πολλές φορές, οι αισθητές ηδονές, τα αισθήματα και τα πάθη προξενούν ακόρεστες και άπληστες επιθυμίες, οι οποίες διαταράσσουν την ισορροπία και την αρμονία της ψυχής. Υπό το κράτος αυτών των ψυχικών καταστάσεων, διαπράττουμε το κακό εις βάρος του εαυτού μας και των άλλων. Ευτυχώς, όμως, οι επιθυμίες δεν είναι εντελώς ανεξέλεγκτες, αλλά υπόκεινται στον έλεγχο και την δύναμη του νου. «Όταν μία επιθυμία υπερβαίνει το μέτρο, τότε ο νους αντιλαμβάνεται την υπερβολή και διαμορφώνει την ορθή αναλογία. Με τον κανόνα αυτό, περιστέλλει την τάση της επιθυμίας προς το κακό και επαναφέρει την τάξη, την ισορροπία και την αρμονία στο εσωτερικό της ψυχής του ενεργούντος ανθρώπου».

Αν η υπόθεση αυτή είναι αληθής, ο ορθός κανόνας της αναλογίας, τον οποίο ο νους ανακαλύπτει, εισάγει ένα σταθερό στοιχείο στο ευμετάβλητο των ψυχικών διαθέσεων του κάθε ανθρώπου. Υπό την καθοδήγηση του νου, ο κάθε άνθρωπος δεν παρασύρεται από τις ακόρεστες ηδονές και τα αρνητικά αισθήματα, όπως εκείνο του φθόνου. Το εσωτερικό φως του νου αναιρεί αυτό που έλεγαν οι σοφιστές, ότι δηλαδή το καλό για τον κάθε άνθρωπο συμπίπτει μ' αυτό που του παρουσιάζουν ως τέτοιο οι αισθήσεις, τα αισθη-

ματα και τα πάθη. Το υποκειμενικό στοιχείο της γνώμης και της δόξας υποχωρεί μπροστά στην αντικειμενική κρίση του νου, ο οποίος με την σταθερότητα και την αρμονία, που εισάγει στο εσωτερικό της ψυχής, καθιστά τον ενεργούντα άνθρωπο ενάρετο. Οπλισμένοι με την αρετή, οι άνθρωποι διαπράττουν το καλό.

Κατά τον ίδιο τρόπο, στον τομέα των διαπροσωπικών μας σχέσεων, οικονομικών και πολιτικών, οι σοφιστές δίδασκαν, ότι θεωρούμε ως δίκαιο και ορθό αυτό, που ικανοποιεί το προσωπικό μας συμφέρον. «Ό,τι εναρμονίζεται προς το συμφέρον, φαίνεται δίκαιο». Η ικανοποίηση του προσωπικού συμφέροντος νομιμοποιεί την προσφυγή στο ψεύδος και την απάτη. Γι' αυτό το λόγο, η αδικία και οι συγκρούσεις είναι κάτι φυσιολογικό για την κοινωνική ζωή των ανθρώπων. Και ως προς αυτό το σημείο, η άποψη του Σωκράτους εμφανίζεται διαφορετική. Εκ νέου, θα αναδείξει τις ευεργετικές συνέπειες της αξιοποίησης της έλλογης λειτουργίας του νου. Οι σοφιστές δεν είχαν άδικο υποστηρίζοντας, ότι τα συμφέροντα των ανθρώπων αντιτίθενται και συγκρούονται. Στον τομέα, όμως, της ανθρώπινης πράξης και δραστηριότητας σημασία δεν έχει το ον και το τί πράττουμε, αλλά το δέον, δηλαδή το τί πρέπει να πράττουμε.

Υπ' αυτή την έννοια, η αξιοποίηση της έλλογης λειτουργίας του νου και της αρετής ανοίγουν νέες προοπτικές και δυνατότητες για την κοινωνική και πολιτική ζωή των ανθρώπων. Στο πλαίσιο της πολιτείας, οι πολίτες είναι δυνατόν να διαμορφώσουν έλλογες αντιλήψεις περί δικαίου και δικαιοσύνης, οι οποίες να συγκλίνουν προς τον γενικό σκοπό της σύστασης της πολιτικής κοινωνίας : το ευ ζην όλων των πολιτών. Έτσι, οι υποκειμενικές αντιλήψεις περί συμφέροντος και δικαίου παραχωρούν την θέση τους σε μία γενική αντίληψη περί δικαιοσύνης, η οποία γίνεται θετικό δίκαιο της πολιτείας. Σ' αυτό το επίπεδο, το δίκαιο παύει να προστατεύει τα συμφέροντα των ισχυροτέρων, όπως υπεστήριζαν ορισμένοι σοφιστές, και τίθεται στην υπηρεσία του γενικού καλού. Ως αρετή, η οποία πηγάζει από τον νου, η δικαιοσύνη εισάγει την αναλογία στο θετικό δίκαιο της πολιτείας στους τομείς της απονομής των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων και της διανομής των αγαθών. Η αναλογία εναρμονίζει τα αντιτιθέμενα και συγκρουόμενα συμφέροντα και με την βοήθεια της παιδείας, οι αρχές και οι αξίες της δικαιοσύνης εμπεδώνονται από τους πολίτες.

Η σύζευξη της αναλογίας με την δικαιοσύνη σ' ένα πρώτο βαθμό, της δικαιοσύνης με το θετικό δίκαιο σ' ένα δεύτερο επίπεδο, και τέλος του θετικού δικαίου με την παιδεία εισάγουν στοιχεία αντικειμενικότητας στην λει-

τουργία της πολιτείας. Έτσι, οι αντιλήψεις των σοφιστών, όσον αφορά στο χαρακτήρα των εννοιών του δικαίου και της δικαιοσύνης, καταρρέουν. Ο υποκειμενικός χαρακτήρας των περί δικαίου αντιλήψεων των πολιτών, ο οποίος θεμελιωνόταν στο προσωπικό τους συμφέρον, υποχωρεί μπροστά στην ενοποιητική λειτουργία της δικαιοσύνης ως εναρμόνισης των αντιτιθεμένων συμφερόντων. Ταυτοχρόνως, το θετικό δίκαιο, από καταπιεστικός μηχανισμός εξυπηρέτησης των συμφερόντων των ισχυρών, μετατρέπεται σε όργανο, το οποίο τίθεται στην υπηρεσία της εξυπηρέτησης των συμφερόντων όλων των πολιτών. Και τότε, η φιλία, βρίσκοντας γόνιμο έδαφος για να ριζώσει και να ανθίσει στις καρδιές των πολιτών, κυοφορεί την πολιτική ομόνοια.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Στο συμπέρασμά μου, θα σταθώ σε δύο σημεία, τα οποία χαρακτηρίζουν πρώτον τη ζωή και το θάνατο και, δεύτερον, τη διδασκαλία του Σωκράτους. Όσον αφορά στην ζωή του, είναι γνωστός ο λιτός και ανεπιτήδευτος τρόπος του βίου του. Αυτό, όμως, που ενυπωσιάζει, είναι το τέλος του, ο θάνατός του. Δέχθηκε αγόγγυστα την καταδίκη του από την δημοκρατική πολιτεία, σεβόμενος την αρχή της πλειοψηφίας. Υποθέτω, ότι δεν συμφωνούσε με την καταδικαστική, εις βάρος του απόφαση. Δίδασκε, όμως, τον σεβασμό των νόμων της πολιτείας και εφάρμοσε αυτή την αρχή, διότι είχε συνείδηση, ότι αλλιώς θα θρυμματιζόταν η συνοχή της πόλης. Απεδείκνυε, κατ' αυτό τον τρόπο, την συνέπεια μεταξύ λόγων και πράξεων, στοιχείο, που χαρακτηρίζει τον ενάρετο άνθρωπο και τον ενάρετο πολίτη.

Ωστόσο, με το παράδειγμά του, υπενθύμιζε στους συγχρόνους του την διαφορά μεταξύ του νόμου και του δικαίου. Υπάρχουν δίκαιες πολιτικές αποφάσεις, που καταλήγουν σε δίκαιους νόμους, και, αντιθέτως, άδικες πολιτικές αποφάσεις, οι οποίες γεννούν άδικους νόμους. Συνεπώς, στο πλαίσιο κάθε πολιτείας και, ιδιαίτερα μιας δημοκρατικής πολιτείας, το ζητούμενο συνίσταται στον δίκαιο χαρακτήρα των πολιτικών αποφάσεων και νόμων. Αποδεχόμενος την απόφαση των συμπολιτών του, ήταν σαν να τους έλεγε : ως πολίτης είμαι υποχρεωμένος να συμμορφωθώ προς την απόφασή

σας, διότι η αρχή της πλειοψηφίας αποτελεί το θεμέλιο του νόμου της δημοκρατικής πολιτείας και, επομένως, πρέπει να σεβασθώ τον νόμο της. Αλλά, ως ελεύθερος πολίτης, δηλαδή ως άνθρωπος, που έχει ελευθερία σκέψης, συνείδησης και λόγου, έχω κάθε δικαίωμα να υποστηρίξω διαφορετικές απόψεις από τις ιδιές σας ως προς τα θέματα του θείου. Κι' έτσι, άφησε τους αρχαίους αθηναίους με την απορία για τον τρόπο του θανάτου του, γεννώντας στην ψυχή τους τύψεις, που πλανώνται ως ερρινύες ανά τους αιώνες για να φρονηματίζουν ενδεχομένως, όλους εκείνους οι οποίοι ξεχνούν, ότι η ελευθερία της συνείδησης δεν πρέπει να στραγγαλίζεται μπροστά στον νόμο της πλειοψηφίας. Διότι, είναι αυτή η ελευθερία, που γεννά την πρόοδο στην επιστήμη, την ηθική βελτίωση και τους ενάρετους πολίτες.

Ως προς την διδασκαλία του Σωκράτους, θα έλεγα ότι έχει διαχρονικό χαρακτήρα, διότι εκπέμπει ένα πρότυπο ανθρώπου και οργάνωσης της πολιτείας. Η ισότητα ενώπιον του νόμου παραμένει γράμμα κενό περιεχομένου χωρίς την αξία της ελευθερίας της συνείδησης, η οποία με την σειρά της προϋποθέτει την ηθική αρετή. Το μήνυμα παρελήφθη από τον Πλάτωνα, edιδάχθη στο πλαίσιο της Ακαδημίας κι' έτσι παραδόθηκε στον Αριστοτέλη, ο οποίος σημείωνε στα *Ηθικά Νικομάχεια*: «Δεν πρέπει να διαφεύγει της προσοχής μας, ότι αυτό το οποίο αναζητούμε είναι το απόλυτο δίκαιο, [δηλαδή το ορθόν] πολιτικό [δίκαιο]. Αυτό δε ισχύει για ελεύθερους και ίσους πολίτες, οι οποίοι συμμετέχουν στην κοινωνία με σκοπό την αυτάρκειά τους. Γι' αυτό το λόγο, όσοι συμμετέχουν σε πολιτείες, οι οποίες δεν διασφαλίζουν αυτές τις αρχές [δηλαδή την ελευθερία, την ισότητα και την αυτάρκεια], τότε το δίκαιο στο οποίο υπόκεινται δεν είναι το [ορθόν] δίκαιο, αλλά κάποιο είδος δικαίου, που ομοιάζει [προς το ορθόν]». Στα *Πολιτικά* του ο Αριστοτέλης θα επανέλθει στις αρχές της ισότητας, της ελευθερίας, και της ηθικής αρετής, τις οποίες θα θεωρήσει ως τα θεμέλια της *αρίστης πολιτείας*. Κατά την διάρκεια του Μεσαίωνα, τα πολιτικά του Αριστοτέλους μελετήθηκαν σ' όλες τις ευρωπαϊκές χώρες έως τις παραμονές της Γαλλικής Επανάστασης. Ο Champagne, γάλλος πολιτικός φιλόσοφος των επαναστατικών χρόνων, θα θεωρήσει, ότι η μεγάλη επανάσταση του 1789, υπήρξε η εφαρμογή των αρχών της αριστοτελικής πολιτικής φιλοσοφίας. Έλεγε κατά το έτος 1797: « Δηλώνω, ότι δεν θα ήμουν σε θέση να μεταφράσω και να ερμηνεύσω τα Πολιτικά [του Αριστοτέλους], εάν δεν διέθετα τρεις μεγάλους και βαθυστόχαστους σχολιαστές... το Πνεύμα των Νόμων [του Montesquieu], το Κοινωνικό Συμβόλαιο [του Jean-Jacques Rousseau] και την Επανάστασή μας, τον πλέον αναλυτικό και διδακτικό απ' όλους

τους άλλους». Ίσως είναι υπερβολικό, αλλά φαίνεται να έχει μεγάλη δόση αλήθειας, αν υποστηρίζαμε, ότι το τρίπτυχο: “ελευθερία, ισότητα, αδελφότητας” ανατρέχει στην διδασκαλία του Σωκράτους.

Τέλος, ο γνωστός Καθηγητής της Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών κ. **Γεώργιος Καβαδίας** ανέφερε εις την Ομιλίαν του «Καιρός του Απιέναι».

ΚΑΙΡΟΣ ΤΟΥ ΑΠΙΕΝΑΙ

Γ. Καββαδίας

Η Αθήνα., μετά την ήττα του Πελοποννησιακού Πολέμου, η οποία έφερε μαζί της όλα τα δεινά, που ακολουθούν ένα μεγάλο πόλεμο, περνούσε μια τρομακτική κρίση. Μια πόλη που δοκιμάστηκε όχι μόνο από τα πολεμικά γεγονότα, όχι μόνο από το λοιμό, όχι μόνο από την απώλεια του Περικλή, αλλά ακόμα, και την απώλεια και την ήττα της εκστρατείας της Σικελίας.

Σε αυτά, λοιπόν θα πρέπει να συναριθμήσω και το γεγονός ότι το δημοκρατικό πολίτευμα έχει ανατραπεί. Είχε τότε επικρατήσει ολιγαρχικό πολίτευμα, το οποίο είχαν επιβάλει οι νικητές Σπαρτιάτες, και οι οποίοι ήταν εδώ για να υποστηρίξουν μια δράκα ανθρώπων, που κυβερνούσαν τώρα την Αθήνα και την κυβερνούσαν με τον μόνο τρόπο, που οι ανταρχικές πολιτείες γνωρίζουν. Αναφέρονται κάτι φοβεροί αριθμοί για τα όσα συνέβησαν τότε, εις βάρος των αντιφρονούντων πολιτών. Εκτός των όσων έφυγαν τότε από την Αθήνα ζητώντας καταφύγιο αλλού, από τις διώξεις, (όχι μόνο τύπου φυλακίσεως ή θανατώσεως, αλλά και δημεύσεως περιουσίας και περιθωριοποίησεως του πληθυσμού) αναφέρονται αριθμοί νεκρών. Λέγεται ότι έσφαξαν αντιπάλους πολιτικούς πάνω από δέκα πέντε χιλιάδες.

Σε μια μικρή πόλη, όπως ήταν η Αθήνα της εποχής, αυτοί οι αριθμοί είναι τρομακτικοί και δείχνουν την κρίση από την οποία περνούσε η αθηναϊκή πολιτεία. Μέσα στην κρίση αυτή, τοποθετείται και κρίση η πνευματική. Η Αθήνα είναι μια πόλη, η οποία παύει πια να είναι το «σχολείο της Ελλάδος». Παύει πια να είναι το πνευματικό κέντρο, που καταυγάζει όχι μόνο το χώρο το δικό της, όχι μόνο το χώρο της Ελλάδος, αλλά και της οικουμένης. Αποβαίνει μια γεωγραφική θέση, όπου ο ήττων λόγος γίνεται κρείττων, όπου οι σοφιστές θα διδάξουν τον κόσμο ότι το τίμιο, το ηθικό, το ευγενές, το ιδεατό, είναι το συμφέρον. Κάπου γράφει ο Λυσίας, «χάσαμε την ιδέα της πατρίδας γιατί στη θέση της πατρίδας βάλλαμε το χρήμα». Είναι μια πολιτεία, η οποία δεν ανέχεται μια δεύτερη φωνή, Δε δέχεται την ελευθερία του πνεύματος. Και αν το πνεύμα δεν έχει ελευθερία, τότε τι γίνεται με το

πνεύμα; Και συνακόλουθα τι γίνεται με την ελευθερία την ίδια; Έχει η πολιτεία διώξει από τους κύκλους της και έχει υποβάλει είτε σε θανατικές ποινές, είτε σε εξορίες, είτε σε φυλακίσεις, τον Αναξαγόρα, τον Πρωταγόρα, τον Διαγόρα τον Μήλειο, τον Πρόδικο τον Κείο, ο οποίος μάλιστα ήπιε και το κώνειο. Τους έχει διώξει.

Μέσα σε αυτήν την ατμόσφαιρα υπάρχει ένας κακοφτιαγμένος, περίεργος τύπος, περίπου ανυπόδητος, με κάτι σανδάλια κονισαλέα και ένα μιάτιο σκισμένο, βρόμικο, που τριγυρίζει στην Αθήνα και μιλάει με τον κόσμο και δεν επαγγέλλεται τίποτα άλλο παρά τη διδασκαλία της αρετής. Ο Σωκράτης, ο οποίος υψώνει τη μύτη του απέναντι στον άνεμο αυτό που πνέει τότε, και προσπαθεί να βάλει μια τάξη στο χάος διδάσκοντας τον κόσμο, διότι πιστεύει ότι δια της παιδείας ο κόσμος θα μπορέσει, η κοινωνία θα μπορέσει να ανορθωθεί και να εξυγιανθεί. Ο Σωκράτης. Ο Σωκράτης, ο οποίος πρέπει να αντιμετωπίσει όλους τους ανέμους τους αντίξοους της εποχής.

Η διαίρεση, η εσωτερική διαίρεση σε φατρίες, σε συλλόγους, σε εταιρίες των Αθηναίων, σε λακωνίζοντες και σε αττικίζοντες, σε πλούσιους και φτωχούς, σε εργαζομένους και σε μη εργαζομένους, στοιχεία, τα οποία διέπονται από ένα φατριαστικό πνεύμα, ένα πνεύμα γεμάτο πάθος εχθρότητας και αντιπαλότητας προς τους άλλους, μέσα σε αυτό το χώρο θα πρέπει ο Σωκράτης να διδάξει και να σταθεί. Και θα σταθεί ηθικά, σε ορισμένα θα σταθεί.

Αλλά ο Σωκράτης ενοχλεί και είναι πάρα πολύ χαρακτηριστικό ότι στη δίκη του απάνω, του είπαν: «κοίταξε, αν πάψεις να μιλάς και αν πάψεις να ενοχλείς με αυτά που λες, από εκεί και πέρα κάτι μπορεί να γίνει και με εσένα, να μη σε πειράξουμε, να μη σε χτυπήσουμε, να μην υποστείς ποινή». Και απήντησε ο Σωκράτης: «εγώ δε μπορώ να άγω ησυχία, θα λέω αυτά που έχω να λέω, διότι, επιτέλους, εμένα με εμπνέει ο Θεός, το δαιμόνιο που έχω μέσα μου. Εζητήσατε από τους Δελφούς να μάθετε ποιος είναι ο σοφότερος των Αθηναίων και οι Δελφοί έδειξαν εμένα. Πως θέλετε λοιπόν εγώ να πάψω να διδάσκω την αρετή; Εάν το κάνω θα πάψω να είμαι ο ίδιος».

Κυρίες και κύριοι, αυτά τα πράγματα σε μια σπαρασσόμενη από πάθη, φατριασμούς, αντιθέσεις κοινωνικές, προβλήματα κοινωνικά, κινήματα κοινωνικά, σε μια τέτοια κοινωνία, αυτή η στάση, αυτή η θέση, αυτή η άποψη πληρώνεται. Και ο Σωκράτης την πλήρωσε. Την πλήρωσε, διότι ενόχλησε. Αλλά και την πλήρωσε, διότι ήταν αυτός, που ήταν. Οι εξέχοντες είναι πάντοτε στόχος των μετρίων, αυτό το ξέρει ο καθένας από την πανάρχαια

εποχή έως σήμερα, έως αυτή τη στιγμή που μιλούμε μεταξύ μας. Ο εξέχων θα χτυπηθεί, διότι έχει το άδικο μαζί του με το να είναι εξέχων. Και αυτό επίσης δεν συγχωρείται.

Ο Άνυτος, από τους κατηγορούς του, πάλι δεν τον συγχώρησε ποτέ ότι του πήρε τον υιό. Ο Άνυτος, ήταν βυρσοδέψης, είχε ένα εργοστάσιο βυρσοδεψίας στην Αθήνα και ήθελε να τον διαδεχθεί ο γιός του στη δουλειά. Ο γιός του προτιμούσε να πηγαίνει και να παρακολουθεί τη διδασκαλία του Σωκράτη, και αντί να καθαρίζει και να επεξεργάζεται βρώμικα δέρματα, προτιμούσε να κινείται στο χώρο των καθαρών ιδεών. Ο Άνυτος δεν το συγχώρησε ποτέ του Σωκράτη αυτό και προσπάθησε να τον εκδικηθεί γι' αυτό.

Φθάνουμε έτσι σιγά σιγά εις τη δίκη και στη καταδίκη. Είναι μια δίκη συγκλονιστική, μια δίκη, την οποία οι μαθητές και φίλοι του Σωκράτη τη φοβόντουσαν. Του είχαν συστήσει να δει το Λυσία, να αναλάβει ο Λυσίας, ο οποίος προθυμοποιήθηκε, να του ετοιμάσει την απολογία του. Ο Σωκράτης δεν εδέχθη. Είπε, θα αντιμετωπίσω το δικαστήριο εγώ μόνος μου. Και εκεί προσπάθησε να τους εξηγήσει ότι αντί να τον κατηγορούν επί ασεβεία και επί κακουργία κατά του ήθους των νέων, θα έπρεπε να τον επαινέσουν και να τον σιτίσουν στο τέλος στο Πρυτανείο, διότι έκανε αυτό, που του έλεγαν οι Θεοί. Άρα κάνοντας αυτό που του έλεγαν οι Θεοί, δεν ήταν άθεος και προσέφερε υπηρεσία στην πόλη.

Δεν πέρασε όμως η άποψη αυτή. Δεν εκολάκευσε ο Σωκράτης τους δικαστές. Στην πρώτη φάση χάθηκε η δίκη με μικρή πλειοψηφία. Στη δεύτερη με μεγάλη πλειοψηφία εις βάρος του, η οποία καί του επέβαλλε την ποινή του θανάτου.

Βγαίνοντας από τη διαδικασία, από τη συνεδρίαση της Ηλιαίας, λέει ο Σωκράτης: «αλλά γαρ ήδη ώρα απιέναι, εμοί μιν αποθανούμενον υμίν δε βιωσομένους. Οπότε δε ημών έρχονται έπ' άμεινον πράγμα άδηλον παντοί πλην τώ Θεώ». Δεν ξέρω ποιο είναι το καλύτερο εσείς που θα ζήσετε ή εγώ, που θα πεθάνω. Αυτό το ξέρουν μόνο οι Θεοί, αλλά είναι η ώρα να φύγω και θα φύγω.

Θα τον εγκλείσουν στο δεσμωτήριο στους πρόποδες της Ακρόπολης και εκεί θα αναμένει και θα αναμείνει το θάνατο. Δε θα έλθει αμέσως ο θάνατος παρόλο ότι η νομοθεσία των Αθηνών επέτασσε τότε η εκτέλεση να γίνει εντός εικοσιτεσσάρων ωρών. Διότι το πλοίο η Πάραλος, το ιερό πλοίο των Αθηνών, βρισκότο στη Δήλο για να μετάσχει σε εορτές προς τιμήν του Απόλλωνος και όταν έλειπε το ιερό αυτό πλοίο δεν γίνονταν εκτελέσεις στην Αθήνα. Περιμένει, λοιπόν την έλευση του πλοίου και ξυπνάει ένα πρωί έχοντας δει

ένα όνειρο που θα αναγγέλλει ότι το τέλος είναι άμεσο. Και εκείνη την ώρα μπαίνει στη φυλακή ο Κρίτων και του λέει: «τα έχω όλα έτοιμα, όσοι σε αγαπούνε έχουν προετοιμάσει το έδαφος, έλα να φύγεις, να δραπετεύσεις να σωθείς». Και ο Σωκράτης λέει: «Όχι. Εγώ διδάσκω τι; την ευνομία, την υπακοή στους νόμους, τη δικαιοσύνη, η οποία είναι το θεμέλιο της πολιτείας, μιας πολιτείας, που τώρα κλονίζεται και η οποία για να σταθεί στα πόδια της έχει απόλυτη ανάγκη να επιστρέψει σε μια κατάσταση πολιτείας δικαίου. Εγώ θα στραφώ ποτέ εναντίον του δικαίου, δηλαδή της πολιτείας; Θα μου πεις είναι άδικος η πολιτεία. Ε, έπρεπε να το πω νωρίτερα. Ως πολίτης είχα το δικαίωμα να εισαγάγω τροποποίηση στους νόμους ή τέλος πάντων μια νομοθεσία διαφορετική, η οποία να μη με έφερνε σήμερα σε αυτή τη κατάσταση. Τώρα δε γίνεται, είναι πολύ αργά, δεν το έκανα. Υπακούω στους νόμους, υπακούω στη μοίρα μου, υπακούω στην πολιτεία. Και κάτι ακόμα. Εγώ από την πολιτεία εδέχθη τα πάντα: προστασία, εκπαίδευση, τροφή, κατοικία, ελευθερία. Δέν της οφείλω να της ανταποδώσω τουλάχιστον τη νομιμοφροσύνη μου;».

Το κοινωνικό συμβόλαιο του επιτάσσει να πράξει έτσι, και το δέχεται. Του λένε, βέβαια, «ξέρεις σε περιμένει ο θάνατος». Και η απάντηση του Σωκράτη είναι; «και επειδή; Ποίος είμαι, φιλόσοφος δεν είμαι; δεν έχουμε δεχθεί όλα αυτά τα χρόνια ότι η μοίρα του φιλοσόφου είναι να αποστεί από το σώμα και να καθαρίζει την ψυχή του, γιατί μόνο έτσι θα μπορέσει να φτάσει στην αληθινή σοφία και στην αρετή; Και θέλετε να με κάνετε να γυρίσω πίσω τώρα που μου δίνεται η ευκαιρία να απαλλαγώ από τη δουλειά του σώματος και να μπορέσω να φτάσω στο ιδανικό και στο αγαθό και στο άπειρο; Δε θα το κάνω ποτέ».

Αυτή η θέση του δίνει την ίδια στιγμή τη δύναμη, να υπομείνει το επερχόμενο τέλος με γαλήνη, αν όχι με χαρά. Διότι του δίνει ένα συναίσθημα ευδαιμονίας. «Θα φύγω, λέει, και θα πάω κάπου που είναι και άλλοι, άλλοι καλύτεροι από εμένα, τα μεγάλα πνεύματα, που πέρασαν από εδώ, από τον Όμηρο ως τον Αισχύλο, και τους άλλους. Και θα τους έχω συντροφιά στον Άδη. Και εκεί θα βρω τις ιδέες, τις καθαρές ιδέες, στο χώρο εκείνο, τον υπερουράνιο χώρο, όπου βρίσκονται οι ιδέες, θα πάω να ζήσω με τις καθαρές ιδέες. Γιατί λοιπόν να στενοχωριέμαι για αυτά τα θέματα; Και αν εγώ ήθελα να κάνω κάτι για να συνεχίζω τη ζωή μου ακόμα θα γινόμουν φιλόζωος, Δε θα ήμουν φιλόσοφος. Η διαφορά είναι πάρα πολύ μεγάλη».

Καταλαβαίνει ο Κρίτων ότι δε μπορεί να συνεχίσει σ' αυτό το δρόμο, και υπακούει στο δάσκαλο. Έρχεται τότε η Ξανθίππη με τα τέκνα και τους φίλους για να του κρατήσουν την τελευταία συντροφιά. Οι στιγμές είναι

τραγικές. Ο μόνος γαλήνιος και εύχαρις είναι ο Σωκράτης. Όλοι οι άλλοι πάσχουν για το επερχόμενο τέλος.

Αρχίζει μια συζήτηση, επίκαιρη. Οι ώρες είναι βαριές. Τίθεται εκ νέου βασικά, θεμελιακά, αποφασιστικά, κυριαρχικά το υπαρξιακό πρόβλημα. Οι μαθητές του θέτουν το ζήτημα, τι γίνεται μετά; Εσύ λες ότι θα πας να ζήσεις εκεί, που θες να πας. Ποιος στο λέει ότι μπορείς να πας εκεί και ποιος στο λέει ότι αυτό το ποιο πέρα υπάρχει; Ο Σωκράτης τους λέει: «Φεύγω με μεγάλες ελπίδες, αν όχι με βεβαιότητα». Ρωτάει ο Κέβης, ο μαθητής του: «Υπάρχει ψυχή μετά θάνατον; Η αθανασία, η βεβαιότης για το μετά είναι ηθική ή πραγματική; είναι ελπίδα, είναι νοσταλγία ή είναι κάτι, που υπάρχει;» Και ο Σωκράτης αρχίζει να επιχειρηματολογεί συζητώντας μαζί του και με τον άλλο μαθητή, τον Σιμμία, ο οποίος είναι ο σκληρότερος αντίπαλος στη συζήτηση αυτή, δηλαδή εκείνος, που φέρει τα πιο βαριά επιχειρήματα εναντίον της θέσεως της επιβιώσεως.

Πρώτο επιχείρημα, το οποίο χρησιμοποιεί ο Σωκράτης για να αποδείξει ότι υπάρχει κάτι τι μετά, είναι η θεωρία των αντιθέτων, η οποία λέει ότι τόσο στο μικρόκοσμο όσο και στο μακρόκοσμο κυριαρχεί η αρχή των αντιθέτων. Το καλό συνδέεται με το κακό, το ωραίο συνδέεται με το άσχημο, το άδικο με το δίκαιο κ.ο.κ. Δε μπορώ να νοήσω το ένα χωρίς το άλλο. Δε μπορώ να νοήσω τη ζωή χωρίς το θάνατο καθώς δε μπορώ να νοήσω το θάνατο χωρίς τη ζωή. Άρα κάτι σημαίνει αυτό. Σημαίνει ότι μπορεί να πεθάνω αλλά η ζωή μου μετά υπάρχει, εξακολουθεί να υπάρχει. Υπάρχει κάποιος γίγνεσθαι μετά και μάλιστα αυτό το γίγνεσθαι έρχεται εκ των τεθνεώτων, διότι αυτοί θα δώσουν τις ψυχές εκ νέου εις τους ζώντας, εις τους μελλογεννήτους μάλλον, για να μπορέσουν να ζήσουν και να δημιουργήσουν νέους ανθρώπους.

Ένα άλλο επιχείρημά του έρχεται από τη θεωρία της γνώσης, Υπενθυμίζεται δηλαδή ότι η γνώση είναι ανάμνηση. Αυτά, που ξέρω και τα ανακαλύπτω με τη μέθοδο τη μαιευτική του Σωκράτη, που με κάνει να βγάλω από μέσα μου, ό,τι καλύτερο έχω, είναι πράγματα, τα οποία είχα γνωρίσει κάπου αλλού. Η μάθησή μου είχε γίνει κάπου αλλού. Και τώρα εμφανίζεται ως ανάμνηση. Για να είναι όμως ανάμνηση, αυτά υπήρξαν κάπου. Για να υπάρξουν όμως κάπου, όπου υπήρξα και εγώ, αυτό συμβαίνει πέραν της τρεχούσης ζωής. Επομένως εκείνος ο χώρος υπάρχει ως πραγματικότητας. Σύμφωνα, του λένε ο Κέβης και ο Σιμμίας. Εως εκεί καλά, μας κάνεις να πιστέψουμε, να παραδεχτούμε ότι υπάρχει μια προϋπαρξη της ψυχής. Αλλά δε μας λες αν υπάρχει αθανασία. Ποίος μας λέει ότι η ψυχή δεν πεθαίνει; Και τους απαντά ο Σωκράτης: «η ψυχή μετέχει του θεϊκού στοιχείου. Το θεϊκό στοιχείο είναι

αθάνατο. Δε μπορεί να νοήσω το θεϊκό στοιχείο θνητό. Αν η ψυχή μετέχει του θεϊκού στοιχείου είναι αθάνατη. Και μετέχει του θεϊκού στοιχείου γιατί η ψυχή είναι ιδέα και οι ιδέες μετέχουν του αιωνίου. Είναι αιώνιες και ως αιώνια δε μπορεί να πεθάνει. Άρα, πρέπει να δεχτώ ότι υπάρχει ζωή και μετά. Υπάρχει μια ζωή πέρα από το ορατό και αυτή η ζωή, η πιο πέρα από το ορατό είναι η ζωή της ψυχής, η οποία κατά αυτόν τον τρόπο είναι αθάνατη.»

Έτσι, έχει περάσει περίπου ένα μεγάλο μέρος της ημέρας. Λέει ο Σωκράτης: «παρεδέχθηκαμε αυτά όλα και τώρα επείσθητε και εσείς». Συμφωνεί και ο Σιμμίας, ο οποίος ήταν μέγας αντιρρησίας και δέχεται και αυτός ότι υπάρχει κάτι πιο πέρα από το θάνατο. Και λέει ο Σωκράτης, «αφού είναι έτσι εἶεν».

Εκεί θα του πει ο Φαίδων, «πρόσεξε μην πολύ-ζεσταίνεσαι και με την κουβέντα και με τη συζήτηση και μην ενθουσιάζεσαι διότι το δηλητήριο δε θα δράσει και θα πρέπει ο δήμιος να στο δώσει δύο ή τρεις φορές». Και ο Σωκράτης. «Ας μου το δώσει δύο και τρεις φορές. Τι πάει να πει; τη δουλειά του θα κάνει, να κάνει το καθήκον του και εγώ θα κάνω αυτό που πρέπει».

Η Ξανθίππη δεν αντέχει και αυτή τους θρήνους δι'ο και ο Σωκράτης παρακαλεί τον Κρίτων, «πάρτην, πάρε και τα παιδιά και φύγετε, οι ώρες έχουν περάσει».

Ο Σωκράτης ζητάει να πάει στο δίπλα δωμάτιο να λουστεί. Δεν ήθελε να δώσει το σώμα του νεκρό για περιποίηση στις γυναίκες να τους επιβάλλει ένα τέτοιο καθήκον. Πήγε πράγματι δίπλα και επέστρεψε. Του λέει ο Κρίτων, «ξέρεις δάσκαλε είναι ακόμα νωρίς. Έλα να καθίσουμε λιγάκι». Όχι λέει ο Σωκράτης, «πέστε στον υπηρέτη να μου φέρει το κώνειο». Λέει ο Κρίτων «είναι νωρίς ακόμα, ο ήλιος είναι ακόμα ψηλά, οι ακτίνες χρυσίζουν τις κορφές των βουνών της Αττικής». «Μην επιμένεις» λέει ο Σωκράτης, «τι θα κερδίσω, θα κερδίσω λίγες ώρες; Είμαι σε αντίφαση με τον εαυτό μου. Το θεωρώ γελοίο. Αυτή η σκέψη με υποτιμά, με υποβιβάζει. Πέστε στον άνθρωπο να μου φέρει το κώνειο». Και μπαίνει ο υπηρέτης με το κώνειο και την ώρα, που το δίνει, του λέει «Σωκράτη, από όλους, που πέρασαν από εδώ είναι πολύ χαρακτηριστικό ότι εσύ παίρνεις το κώνειο και δε διαμαρτύρεσαι. Οι άλλοι με καταριούνται, με βρίζουν, εσύ το παίρνεις γελαστός». Που να ξέρει ο άνθρωπος ότι πίσω από την ηρεμία του Σωκράτη υπάρχει όλη αυτή η κοσμοθεωρία, η θέση, η άποψη του, η ελπίδα, η επιθυμία να γνωρίσει το τέλει και το ιδεατό. Και συγκινείται ο ίδιος ο δήμιος,

του παραδίδει το κύπελλο και σηκώνεται και φεύγει. Του λέει μόνο, τι πρέπει να κάνει, όταν το πάρει. Και ο Σωκράτης το παίρνει, ρωτάει αν μπορεί να κάνει μια μικρή σπονδή από το περιεχόμενο του δηλητηρίου για τους Θεούς και του λέει ο δήμιος, «όχι γιατί η δόση είναι αυτή, μην τη μικρύνεις». «Δεν πειράζει» του λέει ο Σωκράτης, «θα το σκεφτώ απλώς, είναι το ίδιο.» Και πίνει το κώνειο σαν να μην ήταν τίποτα.

Ο θρήνος γύρω του μεγαλώνει. Ο Σωκράτης δυσαρρεστείται, τους λέει «βρε παιδιά για ηρεμήστε, δεν είναι έτσι τα πράγματα». Και αρχίζει να κάνει τις βόλτες, που του είπε ο δήμιος, μέσα στο κελί, ώσπου να αισθανθεί τα πόδια του να βαρύνουν από την επίδραση του δηλητηρίου. Έρχεται αυτή η στιγμή και πάει και ξαπλώνει στο κρεβάτι, και σκεπάζεται με το σεντόνι και λέει στο Φαίδωνα, «να θυσιάσετε ένα κόκορα εις τον Ασκληπιό, ο οποίος στην ουσία με γλύτωσε από το βάσανο της ζωής. Του το οφείλω». Η τελευταία ειρωνεία του δασκάλου. Ξανασκεπάζεται με το σεντόνι και μένει εκεί.

Όσπου επέρχεται ένας σπασμός και τότε ο άνθρωπος τελειώνει. Έτσι θνήσκει ένας δίκαιος.

Έξω είναι η άνοιξη. Είναι Απρίλιος. Η φύση, η αττική, σφύζει από ζωή. Τα λουλούδια ανθίζουν, τα έντομα κυκλοφορούν, τα πουλιά παίζουν στον ουρανό. Όλα είναι ζωντανά, όλα είναι ωραία. Ο Σωκράτης αφήνει αυτόν τον κόσμο. Σε λίγο θα πέσει απάνω στην Αθήνα και απάνω στον ίδιο και απάνω στην ύπαρξή του, το πέπλο της νύχτας. Ένα πέπλο, που δε θα σκεπάσει, δε θα σκοτεινιάσει τη μορφή του Σωκράτη. Αντίθετα, θα την κάνει να λάμψει περισσότερο από κάθε άλλη φορά.

Την άλλη ημέρα το πρωί η Αθήνα συναισθάνεται, το τι έγινε. Ο Ισοκράτης βγαίνει έξω φορώντας μαύρα, διηγείται ο Διογένης ο Λαέρτιος. Από τους κατηγορούς, ο Λύκων και ο Άνυτος το σκάνε για να μην τους συλλάβουν. Ο Μέλητος συλλαμβάνεται και θανατώνεται. Και ένα καιρό μετά ένας χάλκινος ανδριάντας θα στηθεί στη μνήμη του Σωκράτη. Και ο Άνυτος θα ξαναεπιστρέψει στην Αθήνα γιατί ξεχνιόνται αυτά και όχι μόνο θα επιστρέψει αλλά θα γίνει στρατηγός.

Δεν είναι η παρουσία του χάλκινου ανδριάντα εκείνη η οποία εκράτησε την ανάμνηση του Σωκράτη. Την εκράτησε η γαλήνη, η ηρεμία, η αποφασιστικότητα, αυτή η εσωτερική πληρότης, με την οποία αντιμετώπισε το θάνατο και έδει-

Ξε με το παράδειγμά του ότι μπορεί ο φιλόσοφος να έχει τις ιδέες του, αλλά πρέπει να τις έχει βιωματικές και να είναι συνεπής. Και έδωσε έτσι στον κόσμο εκτός από τη διδασκαλία ένα παράδειγμα πληρότητας και γαλήνης. Ένα παράδειγμα πού εγώ - η ταπεινότης μου, που σας μιλάει, θα ήθελα πολύ να το ζήσω και ο ίδιος, όταν θα έλθει η ώρα. Αν μπορούσα να αφήσω αυτόν τον κόσμο με την ελπίδα, με την ηρεμία, με τη γαλήνη, «χωρίς των δειλών τις ικεσίες και τα παράπονα», που λέει ο Καβάφης. Αν μπορούσα να εγκαταλείψω τον κόσμο (και νομίζω ο καθένας μας) με εμπιστοσύνη, ξέροντας ότι δεν υπάρχει μόνο αυτό, που βλέπουμε, αλλά ότι υπάρχει και μια άλλη διάσταση της ύπαρξης. Και ότι αυτή τη διάσταση της ύπαρξης θα πρέπει να την καλλιεργήσω και να την προετοιμάσω και να την υπηρετήσω με ολόκληρη τη ζωή μου.

Πώς; Ασκώντας, όπως το ήθελε ο Σωκράτης, την Αρετή.

